४०५०

अष्टाध्यायी
श्री पाणिनि:

५९ —— ग. ४

व्याकरणम्.

पाणिनेयोह [illegible]ध्यायः

५०५०

68 to 78 Missing

5050

68 to 78 Missing

F. = 109

२

व्याकरण १४४

पुस्तकमेतद्रघुनाथपाठकीयम्

अष्टाध्यायी ।।पत्राणि १२०।।

१२००

श्री

२

॥ श्रीगुरवे नमः ॥ ॐ ॥ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ॥ कृ
त्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ १ ॥ येन धौता गिरः
पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ॥ तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पा
णिनये नमः ॥ अथ शब्दानुशासनं ॥ अइउण् ॥ ऋलृक् ॥ ए
ओङ् ॥ ऐऔच् ॥ हयवरट् ॥ लण् ॥ ञमङणनम् ॥ झभञ् ॥ घढध
ष् ॥ जबगडदश् ॥ खफछठथचटतव् ॥ कपय् ॥ शषसर् ॥ हल् ॥

॥ २ ॥

इति प्रत्याहारः ॥१॥ वृद्धिरादैच् ॥ अदेङ्गुणः ॥ इकोगुणवृद्धी ॥ नधा
तुलोप आर्द्धधातुके ॥ क्ङिति च ॥ दीधीवेवीटां ॥ हलोनन्तराः संयो
गः ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं
॥ नाज्झलौ ॥ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ अदसो मात् ॥ शे ॥ निपा
त एकाजनाङ् ॥ ओत् ॥ संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ उञः ॥ ऊँ ॥
ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ दाधाघ्वदाप् ॥ २ ॥ आद्यंतवदेकस्मिन् ॥ त

२ रत्तमपोघः॥बहुगणवतुडतिसंख्या॥ष्णांताषट्॥उतिच॥क्तक्त
वतूनिष्ठा॥सर्वादीनिसर्वनामानि॥विभाषादिक्समासेबहुव्री
हौ॥नबहुव्रीहौ॥तृतीयासमासे॥द्वंद्वेच॥विभाषाजसि॥प्रथम
2 चरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च॥पूर्वपरावरदक्षिणोत्त
रापराधराणिव्यवस्थायामसंज्ञायां॥स्वमज्ञातिधनाख्यायां श्री
॥अन्तरंबहिर्योगोपसंव्यानयोः॥स्वरादिनिपातमव्ययं॥तद्धि= ॥२॥

तश्चासर्वविभक्तिः॥ कृन्मेजंतः॥ क्त्वातोसुन्कसुनः॥३॥ अव्ययीभाव
श्च॥ शि सर्वनामस्थानं॥ सुडनपुंसकस्य॥ न वेति विभाषा॥ इग्य
णः संप्रसारणं॥ आद्यंतौ टकितौ॥ मिदचोंत्यात्परः॥ एच इग्घ्र
स्वादेशे॥ षष्ठी स्थानेयोगा॥ स्थानेंतरतमः॥ उरण् रपरः॥ अलों
त्यस्य॥ ङिच्च॥ आदेः परस्य॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ स्थानिव
दादेशोऽनल्विधौ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ॥ न पदांतद्विर्व

३ चनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ द्विर्वचनेचि
॥ अदर्शनंलोपः ॥ ६० ॥ प्रत्ययस्यलुक्श्लुलुपः ॥ प्रत्ययलोपेप्रत्यय
लक्षणं ॥ नलुमतांगस्य ॥ अचोंत्यादिटि ॥ अलोंत्यात्पूर्वउपधा
॥ तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्य ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ स्वंरूपंशब्द
स्याशब्दसंज्ञा ॥ अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययः ॥ तपरस्तत्कालस्य ॥ श्री
आदिरंत्येनसहेता ॥ येनविधिस्तदंतस्य ॥ वृद्धिर्यस्याचामादि ॥३॥

स्त्रह्नद्वं॥ त्यदादीनि च॥ एङ् प्राचां देशे॥ ८॥ वृद्धिराद्यं नवदव्ययीभावः
प्रत्ययस्य लुक्क्रपंचदशा॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ १॥ गा
ङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्॥ विज इट्॥ विभाषोर्णोः॥ सार्वधातुक
मपित्॥ असंयोगाल्लिट्कित्॥ इन्धिभवतिभ्यां च॥ मृड मृद गुध
कुषक्लिशवदवसः क्त्वा॥ रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च॥
इको झल्॥ हलंताच्च॥ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु॥ उश्च॥ वा गमः॥ ह

६ नः सिच् ॥ यमो गंधने ॥ विभाषोपयमने ॥ स्थाघ्वोरिच्च ॥ न क्त्वा सेट् ॥
निष्ठा शीङ् स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ॥ मृषस्तितिक्षायां ॥ १ ॥ उदुप
धाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यां ॥ पूङः क्त्वा च ॥ नोपधात्थफान्ता
द्वा ॥ वंचिलुंच्यृतश्च ॥ तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ रलो व्युपधा
द्धलादेः संश्च ॥ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ अचश्च ॥ उच्चैरुदा श्री
त्तः ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ समाहारः स्वरितः ॥ तस्यादित उदात्तमर्द्ध ॥ ७ ॥

कृत्यं॥ एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ॥ यज्ञकर्मण्यजपन्यूंखसामसु॥ उ
च्चैस्तरांवावषट्कारः॥ विभाषाछंदसि॥ नसुब्रह्मण्यायांस्वरि
तस्यतूदात्तः॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तः॥ स्वरितात्संहितायामनुदा
त्तानां॥ उदात्तस्वरितपरस्यसन्नतरः॥ २॥ अपृक्तएकाल्प्रत्यय
॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः॥ प्रथमानिर्दिष्टं
समासउपसर्जनं॥ एकविभक्तिचापूर्वनिपाते॥ अर्थवदधा

५ तुरप्रत्ययःप्रातिपदिकं॥कृत्तद्धितसमासाश्च॥ह्रस्वोनपुंसकेप्रा
तिपदिकस्य॥गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य॥लुक्तद्धितलुकि॥इद्गोण्या
5 ः॥लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने॥विशेषणानांचाजातेः॥तदशिष्यं
संज्ञाप्रमाणत्वात्॥लुब्योगाप्रख्यानात्॥योगप्रमाणेचतद
भावेदर्शनंस्यात्॥प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाण श्री
त्वात्॥कालोपसर्जनेचतुल्यम्॥जात्याख्यायामेकस्मिन्बहु ॥५॥

वचनमन्यतरस्यां॥ अस्मदो द्वयोश्च॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्ष
क्षत्रे॥३॥ छंदसि पुनर्वस्वोरेकवचनं॥ विशाखयोश्च॥ तिष्यपुनर्व
स्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्॥ सरूपाणामेक
शेष एकविभक्तौ॥ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः॥ स्त्री पुंव
च्च॥ पुमान् स्त्रिया॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यां॥ नपुंसकमनपुं
सकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यां॥ पिता मात्रा॥ श्वशुरः श्वश्र्वा॥ त्य

९ दादीनि सर्वैर्नित्यं ॥ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७ ॥ गाङ्कुटाद्यु
दुपधाद्धृत्कृश्छंदसि पुनर्वस्वोस्त्रयोदश ॥ प्रथमाध्यायस्य द्विती
यः पादः ॥ भूवादयो धातवः ॥ उपदेशेजनुनासिक इत् ॥ हलंत्यं ॥
न विभक्तौ तुस्माः ॥ आदिर्ञिटुडवः ॥ षः प्रत्ययस्य ॥ चुटू ॥ लश
क्वतद्धिते ॥ तस्य लोपः ॥ यथासंख्यमनुदेशः समानां ॥ स्वरितेना श्री
धिकारः ॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदं ॥ भावकर्मणोः ॥ कर्त्त ॥ ६ ॥

रिकर्मव्यतिहारे॥ नगतिहिंसार्थेभ्यः॥ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च॥ नेर्वि
शः॥ परिव्यवेभ्यः क्रियः॥ विपराभ्यां जेः॥ आङोदोनास्यविहरणे॥
॥क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च॥ समवप्रविभ्यः स्थः॥ प्रकाशनस्थेयाख्य
योश्च॥ उदोनूर्ध्वकर्मणि॥ उपान्मंत्रकरणे॥ अकर्मकाच्च॥ उद्वि
भ्यांतपः॥ आङोयमहनः॥ समोगम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुवि
दिभ्यः॥ निसमुपविभ्योह्वः॥ स्पर्द्धायामाङः॥ गंधनावक्षेपणसे

७ वनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः॥ अधेः प्रसहने॥ वेः श
ब्दकर्मणः॥ अकर्मकाच्च॥ संमाननोत्संजनाचार्यकरणज्ञानभृतिवि
7 गणनव्ययेषु नियः॥ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि॥ वृत्तिसर्गतायनेषु
क्रमः॥ उपपराभ्यां॥ आङ उद्गमने॥ र॥ वेः पादविहरणे॥ प्रोपाभ्यां स
मर्थाभ्यां॥ अनुपसर्गाद्वा॥ अपह्नवे ज्ञः॥ अकर्मकाच्च॥ संप्रतिभ्या श्री
मनाध्याने॥ भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषु व ॥७॥

द॥ व्यक्तवाचांसमुच्चारणे॥ अनोरकर्मकात्॥ विभाषाविप्रलापे॥
अवाक्यः॥ समः प्रतिज्ञाने॥ उदश्चरः सकर्मकात्॥ समस्तृतीया
युक्तात्॥ दाणश्च साचेच्चतुर्थ्यर्थे॥ उपायमः स्वकरणे॥ ज्ञाश्रुस्मृदृ
शां सनः॥ नानोर्ज्ञः॥ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः॥ शदेः शितः॥ म्रियतेर्लु
ङ्लिङोश्च॥ पूर्ववत्सनः॥ आम्प्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्य॥ प्रोपाभ्यां
युजेरयज्ञपात्रेषु॥ समः क्ष्णुवः॥ भुजोनवने॥ णेरणौयत्कर्मणौचे

८ सकर्त्तानाध्याने ॥ भीस्म्योर्हेतुभये ॥ गृधिवंच्योः प्रलंभने ॥ लियः संमान
नशालीनीकरणयोश्च ॥ मिथ्योपपदात्कृञोभ्यासे ॥ स्वरितञितः
कर्त्रभिप्रायेक्रियाफले ॥ अपाद्वदः ॥ णिचश्च ॥ समुदाङ्भ्योयमोग्रं
थे ॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ विभाषोपपदेनप्रतीयमाने ॥ शेषात्कर्त्तरिप
रस्मैपदं ॥ अनुपराभ्यांकृञः ॥ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥८०॥ प्राद्व
हः ॥ परेर्मृषः ॥ व्याङ्परिभ्योरमः ॥ उपाच्च ॥ विभाषाकर्मकात् ॥

श्री
॥१८॥

8

बुधयुधनशौजनेङ्ग्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥ निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ अणा
वकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिव
दवसः ॥ वाक्यषः ॥ द्युद्भ्यो लुङि ॥ वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ लुटि च क्लृपः ॥ प ॥ भ्र
वाद्यः कीजेनुवेः पादम्रियतेः प्राड्ह्रस्वयोद्श ॥ प्रथमाध्यायस्य
तृयैः तीपादः ॥ आकडारादेका संज्ञा ॥ विप्रतिषेधे परं कार्यं ॥ यू
स्त्र्याख्यौ नदी ॥ नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ वामि ॥ ङिति ह्रस्वश्च ॥ शे

२६ घोघ्यसखि॥पतिः समास एव॥षष्ठीयुक्तश्छंदसि वा॥ह्रस्वं लघु॥संयो

गे गुरु॥दीर्घं च॥यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गं॥सुप्तिङंतं पदं॥न

ःक्ये॥सिति च॥स्वादिष्वसर्वनामस्थाने॥यचि भं॥तसौ मत्वर्थे॥अय

स्मयादीनि छंदसि॥१॥बहुषु बहुवचनं॥द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने॥कारके॥ध्रुवमपायेऽपादानं॥भीत्रार्थानां भयहेतुः॥पराजेर श्री

सोढः॥वारणार्थानामीप्सितः॥अंतर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति॥आख्या [illegible]

तोपयोगे॥ जनिकर्त्तुः प्रकृतिः॥ भुवः प्रभवः॥ कर्मणा यमभिप्रैति स सं
प्रदानं॥ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः॥ श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः॥ धा
रेरुत्तमर्णः॥ स्पृहेरीप्सितः॥ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः॥
क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म॥ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः॥ प्रत्याङ्भ्यां
श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता॥ अनुप्रतिगृणश्च॥ साधकतमं करणं॥ दि
वः कर्म च॥ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्यां॥ आधारोऽधिकरणं

१०

॥अधिशीङ्स्थासांकर्म॥अभिनिविशश्च॥उपान्वध्याङ्वसः॥कर्तुरी
प्सिततमंकर्म॥तथायुक्तंचानीप्सितं॥अकथितंच॥गतिबुद्धिप्रत्य
वसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्त्तासणौ॥हृक्रोरन्यतर
स्यां॥स्वतंत्रःकर्त्ता॥तत्प्रयोजकोहेतुश्च॥प्राग्रीश्वरान्निपाताः॥
चादयोसत्वे॥प्रादयः॥उपसर्गाःक्रियायोगे॥गतिश्च॥३॥ऊर्यादि श्री
च्विडाचश्च॥अनुकरणंचानितिपरं॥आदरानादरयोःसदस ॥१०॥

नी॥ भूषणेलं॥ अंतरपरिग्रहे॥ कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते॥ पुरोऽव्ययं
अस्तंच॥ अच्छगत्यर्थवदेषु॥ अदोनुपदेशे॥ तिरोंतर्द्धौ॥ विभाषा कृ
ञि॥ उपाजेन्वाजे॥ साक्षात्प्रभृतीनि च॥ अनत्याधान उरसि मनसी
॥ मध्येपदे निवचने च॥ नित्यं हस्ते पाणावुपयमने॥ प्राध्वं बंधने॥
जीविकोपनिषदावौपम्ये॥ ते प्राग्धातोः॥४॥ छंदसि परेपि॥ व्य
वहिताश्च॰ कर्मप्रवचनीयाः॥ अनुर्लक्षणे॥ तृतीयार्थे॥ हीने॥ उ

११ पोधिके च॥अपपरिवर्जने॥आङ्मर्यादावचने॥लक्षणेत्थंभूताख्या
नभागवीप्सासुप्रतिपर्यनवः॥अभिरभागे॥प्रतिः प्रतिनिधिप्रति
दानयोः॥अधिपरी अनर्थकौ॥सुः पूजायां॥अतिरतिक्रमणेच
॥अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु॥अधिरीश्वरे
॥विभाषाकृञि॥लः परस्मैपदं॥तङानावात्मनेपदं॥प॥तिङस्त्री श्री
णि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः॥तान्येकवचनद्विवचनबहुवच ॥११॥

नान्येकशः सुप॥ विभक्तिश्च॥ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यमः॥ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च॥ अस्मद्युत्तमः॥ शे
षे प्रथमः॥ परः संनिकर्षः संहिता॥ विरामोवसानं॥ ६॥ आकडाराद्
कुषवनुप्रतिगृणोंऽकर्यादिछंदसितिउदस्ता॥ प्रथमाध्यायस्य चर्थपा
दः समाप्तश्चाध्यायः॥ समर्थः पदविधिः॥ सुबामंत्रिते परांगवत्स्व
रे॥ प्राक्कडात्समासः॥ सहसुपा॥ अव्ययीभावः॥ अव्ययं विभक्तिसमी

पसमृद्धिव्यृध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौ
१२ गपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यांतवचनेषु॥यथासादृश्ये॥यावदव
धारणे॥सुप्रतिनामात्रार्थे॥अक्षशलाकासंख्याःपरिणा॥विभाषा
॥अपपरिबहिरंचवःपंचम्या॥आङ्मर्यादाभिविध्योः॥लक्षणेना
भिप्रती आभिमुख्ये॥अनुर्यत्समया॥यस्यचायामः॥तिष्ठद्गुप्रभृ ॥१२॥
तीनिच॥पारेमध्येषष्ठ्यावा॥संख्यावंश्येन॥नदीभिश्च॥१॥अन्य

पदार्थेचसंज्ञायां॥तत्पुरुषः॥द्विगुश्च॥द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्त
प्राप्तापन्नैः॥स्वयंक्तेन॥खट्वाक्षेपे॥सामि॥कालाः॥अत्यंतसंयोगेच॥तृतीया
तत्कृतार्थेनगुणवचनेन॥पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्र
श्लक्ष्णैः॥कर्तृकरणेकृताबहुलं॥कृत्यैरधिकार्थवचने॥अन्नेनव्यं
जनं॥भक्ष्येणमिश्रीकरणं॥चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षि
तैः॥पंचमीभयेन॥अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः॥स्तोकांति

२३ कदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ सप्तमी शौण्डैः ॥ २ ॥ सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ध्वांक्षे
णाक्षेपे ॥ कृत्यैर्ऋणे ॥ संज्ञायां ॥ क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ तत्रं क्षेपे ॥ पात्रेसं
13 मितादयश्च ॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधि
करणेन ॥ दिक्संख्ये संज्ञायां ॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ संख्या
पूर्वो द्विगुः ॥ कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ पापाणके कुत्सितैः ॥ उपमानानि
सामान्यवचनैः ॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ विशेष ॥१३॥

णं विशेष्येण बहुलं॥पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवी
राश्च॥श्रेण्यादयः कृतादिभिः॥क्तेननञ्विशिष्टेनानञ्॥सन्महत्प
रमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः॥वृंदारकनागकुंजरैः पूज्यमानं॥कत
रकतमौ जातिपरिप्रश्ने॥किंक्षेपे॥पोटायुवतिस्तोककतिपयगृ
ष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जातिः॥
प्रशंसावचनैश्च॥युवाखलतिपलितवलिनजरतीभिः॥कृत्यतु

१८ स्यात्त्वा च जात्या॥ वर्णो वर्णेन॥ कुमारः श्रमणादिभिः॥ चतुष्पादो गर्भि
ण्या॥ मयूरव्यंसकादयश्च॥ ७२॥ समर्थोऽन्यपदार्थे सिद्धशुष्कस
न्नद्धादशा॥ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ पूर्वापराधरोत्त
रमेकदेशिनैकाधिकरणे॥ अर्द्धं नपुंसके॥ द्वितीयतृतीय
चतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यां॥ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया॥ कालाः प
रिमाणिना॥ नञ्॥ ईषदकृता॥ षष्ठी॥ याजकादिभिश्च॥ ननि ॥१८

र्धारणे ॥ पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ क्तेन
च पूजायां ॥ अधिकरणवाचिना च ॥ कर्मणि च ॥ तृजकाभ्यां कर्त्तरि
॥ कर्त्तरि च ॥ नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ कुगतिप्रादयः ॥ उपपदम
तिङ् ॥ अमैवाव्ययेन ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां ॥ क्त्वा च ॥ शे
षो बहुव्रीहिः ॥ अनेकमन्यपदार्थे ॥ संख्ययाव्ययासन्नादूराधि
कसंख्याः संख्येये ॥ दिङ्नामान्यन्तराले ॥ तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥

॥तेन सहेति तुल्ययोगे॥ चार्थे द्वंद्वः॥ उपसर्जनं पूर्वं॥ राजदंतादिषु प
रं॥ द्वंद्वे घि॥ अजाद्यदंतं॥ अल्पाच्तरं॥ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ
निष्ठा॥ वाहिताग्न्यादिषु॥ कडाराः कर्मधारये॥२॥ पूर्वापरान्तती
याप्रभृतीन्यष्टादश॥ द्वितीयस्य द्वितीयः पादः॥ अनभिहिते॥
कर्मणि द्वितीया॥ तृतीया च होश्छंदसि॥ अंतरांतरेण युक्ते॥ का ॥२
लाध्वनोरत्यंतसंयोगे॥ अपवर्गे तृतीया॥ सप्तमीपंचम्यो कार

कमध्ये॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवच
नं तत्र सप्तमी॥ पंचम्यपाङ्परिभिः॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च य
स्मात्॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि॥ च
तुर्थी संप्रदाने॥ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः॥ तुम
र्थाच्च भाववचनात्॥ नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधालंवषड्योगाच्च
॥ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया

१६ ॥सहयुक्ते प्रधाने॥येनांगविकारः॥१॥इत्थंभूतलक्षणे॥संज्ञोन्यत
रस्यां कर्मणि॥हेतौ॥अकर्त्तर्यृणे पंचमी॥विभाषागुणे स्त्रियां
16 ॥षष्ठीहेतुप्रयोगे॥सर्वनाम्नस्तृतीया च॥अपादाने पंचमी॥अन्या
रादितरर्त्तेदिक्शब्दांचूत्तरपदाजाहियुक्ते॥षष्ठ्यतसर्थप्र
त्ययेन॥एनपा द्वितीया॥पृथग्विनानाभिस्तृतीयान्यतरस्यां ना२
॥करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य॥दूरांति ॥१६

कार्यैः षष्ठ्यन्यतरस्यां॥ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च॥ सप्तम्यधिकरणे
च॥ यस्य च भावेन भावलक्षणं॥ षष्ठी चानादरे॥ स्वामीश्वराधिपति
दायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च॥ आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायां
र॥ यतश्च निर्धारणं॥ पंचमी विभक्ते॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां
सप्तम्यप्रतेः॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च॥ नक्षत्रे च लुपि॥ प्रा
तिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा॥ संबोधने च

१७ ||सामंत्रितं||एकवचनं संबुद्धिः||षष्ठी शेषे||ज्ञो विदर्थस्य करणे||अ
धीगर्थदयेशां कर्मणि||कृञः प्रतियत्ने||रुजार्थानां भाववचना
17 नामज्वरेः||आशिषि नाथः||जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिं
सायां||व्यवहृपणोः समर्थयोः||दिवस्तदर्थस्य||विभाषोप
सर्गे||द्वितीया ब्राह्मणे||प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने||चतु
र्थ्यर्थे बहुलं छंदसि||यजेश्च करणे||कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधि ||१७||

करणे॥कर्तृकर्मणोः कृति॥उभयप्राप्तौ कर्मणि॥क्तस्य च वर्त्तमाने
॥अधिकरणवाचिनश्च॥न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां॥अ
केनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः॥कृत्यानां कर्त्तरि वा॥तुल्यार्थैरतु
लोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यां॥चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्र
कुशलसुखार्थहितैः॥४॥अनभिहित इत्यं यन्नश्च प्रेष्यब्रुवोर्ह्व
योर्दश॥इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः॥द्विगुरेकवचनं

१८ 18

।।द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानां ।।अनुवादे चरणानां ।।अध्वर्युक्रतु
रनपुंसकं ।।अध्ययनतोविप्रकृष्टाख्यानां ।।जातिरप्राणिनां ।।वि
शिष्टलिंगोनदीदेशोग्रामाः ।।क्षुद्रजंतवः ।।येषांचविरोधःशा
श्वतिकः ।।शूद्राणामनिरवसितानां ।।गवाश्वप्रभृतीनिच ।।वि
भाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वा
पराधरोत्तराणां ।।विप्रतिषिद्धंचानधिकरणवाचि ।।नदधि ।।१८

पयआदीनि॥ अधिकरणोतावत्वेच॥ विभाषासमीपे॥ सनपुंसकं॥ अ
व्ययीभावश्च॥ तत्पुरुषोनञ्कर्मधारयः॥ संज्ञायांकंथोशीनरेषु॥ १
उपज्ञोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायां॥ छायाबाहुल्ये॥ सभाराजामनु
ष्यपूर्वा॥ अशालाच॥ विभाषासेनासुराछायाशालानिशानां॥ प
रवल्लिंगंद्वंद्वतत्पुरुषयोः॥ पूर्ववदश्ववडवौ॥ हेमंतशिशिरावहो
रात्रेचछंदसि॥ रात्राह्नाहाःपुंसि॥ अपथंनपुंसकं॥ अर्धर्चाःपुं

१९

19

सिच ॥ इदमोन्वादेशे शानुदात्तस्तृतीयादौ ॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ
चानुदात्तौ ॥ द्वितीयाटौस्स्वेन ॥ आर्द्धधातुके ॥ अदो जग्धिर्ल्यप्ति कि
ति ॥ लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ घञपोश्च ॥ बहुलं छन्दसि ॥ लिङ्यन्यतरस्यां
॥ वेञो वयिः ॥ हनो वध लिङि ॥ लुङि च ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां
॥ इणो गा लुङि ॥ णौ गमिरबोधने ॥ सनि च ॥ इङश्च ॥ गाङ् लिटि ॥
विभाषा लुङ्लृङोः ॥ णौ च संश्चङोः ॥ अस्तेर्भूः ॥ ब्रुवो वचिः ॥ च ॥१९

क्षिङः ख्याञ्॥ वा लिटि॥ अजेर्व्यघञपोः॥ वा यौ॥ ण्यक्षत्रियार्षञितो यू
नि लुगणिञोः॥ पैलादिभ्यश्च॥ इञः प्राचां॥ न तौल्वलिभ्यः॥ तद्राज
स्य बहुषु तेनैवास्त्रियां॥ यस्कादिभ्यो गोत्रे॥ यञञोश्च॥ अत्रिभृ
गुकुत्सवसिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च॥ बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु॥
न गोपवनादिभ्यः॥ तिककितवादिभ्यो द्वंद्वे॥ उपकादिभ्योन्यतर
स्यामद्वंद्वे॥ आगस्त्यकौंडिन्ययोरगस्तिकुंडिनच्॥ सुपो धातुप्रा

२०
तिपदिकयोः॥ अदिप्रभृतिभ्यः शपः॥ बहुलं छंदसि॥ यङो चि च॥
जुहोत्यादिभ्यः श्लुः॥ बहुलं छंदसि॥ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः प
रस्मैपदेषु॥ विभाषा घ्राधेट्छाच्छासः॥ तनादिभ्यस्तथासोः॥ मंत्रे
घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः॥४॥ आमः॥ अव्य
यादाप्सुपः॥ नाव्ययीभावादतोम्त्वपंचम्याः॥ तृतीयासप्तम्योर्ब
हुलं॥ लुटः प्रथमस्य डारौरसः॥५॥ द्विगुरुपज्ञोपक्रमं वेञो व ॥२०॥

यिर्नेतौस्वलिम्यआमः पंच॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः॥२
समाप्तश्चाध्यायः॥ प्रत्ययः॥ परश्च॥ आद्युदात्तश्च॥ अनुदात्तौसुप्पि
तौ॥ गुप्तिज्किद्भ्यः सन्॥ मान्बधदान्शान्भ्योदीर्घश्चाभ्यासस्य
॥ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा॥ सुप आत्मनः क्य
च्॥ काम्यच्च॥ उपमानादाचारे॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च॥ भृशादि
भ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः॥ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्॥ कष्टाय क्र

मशो॥ कर्मणो रोमंथतपोभ्यां वर्त्तिचरोः॥ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने॥ शब्द
२२ वैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे॥ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायां॥
नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्॥ पुच्छभांडचीवराण्णिङ्॥ मुंडमिश्र
स्त४ श्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्॥ धातोरेका
चो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्॥ नित्यं कौटिल्ये गतौ॥ लुपसद
दचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायां॥ सत्यापपाशरूपवी ॥२२

णातूल श्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचौरादिभ्यो णिच् ॥ हेतुमति च ॥ चु १
॥ कंड्वादिभ्यो यक् ॥ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ सनेरीयङ्
॥ कमेर्णिङ् ॥ आयादय आर्धधातुके वा ॥ सनाद्यन्ता धातवः ॥ स्य
तासी लृलुटोः ॥ सिब्बहुलं लेटि ॥ कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥
इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ दयायासश्च ॥ उषविदजागृभ्योऽन्यत
रस्यां ॥ भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ २ ॥ विदां

कुर्वंत्वित्यन्यतरस्यां ॥ अभ्युत्सादयांप्रजनयांरमयामकः पाव
यांक्रियाद्विदामक्रन्निति छंदसि ॥ च्लि लुङि ॥ च्लेः सिच् ॥ शलइ
गुपधादनिटः क्सः ॥ श्लिष आलिंगने ॥ न दृशः ॥ णिश्रिद्रुस्रुभ्य
कर्त्तरि चङ् ॥ विभाषा धेट्श्व्योः ॥ गुपेश्छंदसि ॥ नोनयतिध्व
नयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥ लिपि
सिचिह्वश्च ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां ॥ पुषादितोद्युद्य्लृदितः ॥२२।

परस्मैपदेषु॥ सन्निंशात्सस्निभ्यश्च॥ इरितो वा॥ जृस्तंभुम्रुचुम्लुचुग्रुचु दु १
ग्लुचुग्लुंचुश्विभ्यश्च॥ कृमृदृरुहिभ्यश्छंदसि॥ चिण्ते पदः॥ ३
॥ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योन्यतरस्यां॥ अचः कर्मक
र्तरि॥ दुहश्च॥ न रुधः॥ न पोनुतापे च॥ चिण्भावकर्मणोः॥ सा
र्वधातुके यक्॥ कर्तरि शप्॥ दिवादिभ्यः श्यन्॥ वा भ्राशभ्ला श
शभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः॥ यसोनुपसर्गात्॥ संयसश्च

२३ ॥स्वादिभ्यः श्नुः॥ श्रुवः शृ च॥ अक्षोऽन्यतरस्यां॥ तनूकरणे तक्षः॥ तुदा
दिभ्यः शः॥ रुधादिभ्यः श्नम्॥ तनादिकृञ्भ्य उः॥ धिन्विकृण्व्योर
च॥४॥ क्र्यादिभ्यः श्ना॥ स्तंभुस्तुंभुस्कंभुस्कुंभुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च॥ हल
ः श्नः शानज्झौ॥ छंदसि शायजपि॥ व्यत्ययो बहुलं॥ लिङ्याशिष्य
ङ्॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः॥ तपस्तपःकर्मकस्यैव॥ न दुह
स्नुनमां यक्चिणौ॥ कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च॥ धातोः॥ ॥२३॥

23

तत्रोपपदंसप्तमीस्थं॥कृदतिङ्॥वासरूपोस्त्रियां॥कृत्याःप्राङ्
ण्वुलः॥तव्यत्तव्यानीयरः॥अचोयत्॥पोरदुपधात्॥शकिस
होश्च॥गदमदचरयमश्चानुपसर्गे॥पा॥अवद्यपण्यवर्यागर्ह्यप
णितव्यानिरोधेषु॥वह्यंकरणं॥अर्यःस्वामिवैश्ययोः॥उपस
र्याकाल्याप्रजने॥अजर्यंसंगतं॥वदःसुपिक्यप्च॥भुवोभा
वे॥हनस्तच॥एतिस्तुशास्वृदृजुषःक्यप्॥ऋदुपधाच्चाकॢपि

२५

25

चने॥ईचस्वनः॥ मज्ञो संज्ञायां॥मजेर्विभाषा॥राजसूयसूर्यमृषोद्य
रुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः॥भिद्योद्ध्यौनदे॥पुष्यसिध्यौनक्षत्रे
॥विपूयविनीयजित्यामुंजकल्कहलिषु॥प्रत्यपिभ्यांग्रहेश्छंद
सि॥पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च॥विभाषाकृवृषोः॥युग्यंचपत्रे
॥अमावस्यदन्यतरस्यां॥छंदसिनिष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नी
योच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्य ॥२७॥

अल्लवाद्यमाव्यस्वाव्योपचाय्यपृडानि॥ ऋहलोर्ण्यत्॥ ओरावश्यके॥
आसुयुवपिरपितपित्रपिचमश्च॥ आनाय्यो नित्ये॥ प्रणाय्यो सं
मतौ॥ पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनी
षु॥ क्रतौ कुंडपाय्यसंचाय्यौ॥ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः
॥ चित्याग्निचित्ये च॥ ण्वुल्तृचौ॥ नंदिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्य
चः॥ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः॥ आतश्चोपसर्गे॥ पाघ्राध्माधेट्दृ

शः शः ॥ अनुपसर्गाल्लिंपविंदधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसा
२५ हिभ्यश्च ॥ ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ ज्वलितिकसंतेभ्यो णः ॥ १ ॥ श्या
25 द्व्यधास्रुसंस्रवतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ॥ दुन्योरनुपस
र्गे ॥ विभाषाग्रहः ॥ गेहे कः ॥ शिल्पिनि ष्वुन् ॥ गस्थकन् ॥ ण्युट् च
हश्च व्रीहिकालयोः ॥ प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ॥ आशिषि च
॥ ८ ॥ प्रत्यययोस्तुड विदांदादीपजनक्र्यादिभ्योऽवघ्यस्तुग्यश्याद्व्यधा ॥२५॥

दशा॥ इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः॥ कर्मण्यण्॥ ह्वावामश्च॥ आतो
नुपसर्गे कः॥ सुपि स्थः॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः॥ प्रेदाज्ञ
ः॥ समि ख्यः॥ गापोष्टक्॥ हरतेरनुद्यमनेच्॥ वयसि च॥ आङि
ताच्छील्ये॥ अर्हः॥ स्तंबकर्णयोरमिजपोः॥ शमि धातोः संज्ञा
यां॥ अधिकरणे शेतेः॥ चरेष्टः॥ भिक्षासेनादायेषु च॥ पुरोग्र
तोग्रेषु सर्त्तेः॥ पूर्वे कर्त्तरि॥ कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु॥१॥

२६ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारांतानंतादिबहुनांदिकिंलिपि
26 लिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसं[redacted]ख्याजंघाबाह्वहर्यत्तद्धनु
ररुःषु॥कर्मणिभृतौ॥नशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसू
त्रमंत्रपदेषु॥स्तंबशकृतोरिन्॥हरतेर्हतिनाथयोःपशौ
॥फलेग्रहिरात्मंभरिश्च॥छंदसिवनसनरक्षिमथां॥एजेः
खश्॥नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः॥नाडीमुष्ट्योश्च॥उदिकूले ॥२६

त्रो

लेरुजिवहोः॥वहाभ्रेलिहः॥परिमाणेपचः॥मितनखेच॥विध्वरु
षोस्तुदः॥असूर्यललाटयोर्दृशितपोः॥उग्रंपश्येरंमदपाणिंध
माश्च॥प्रियवशेवदः खच्॥द्विषत्परयोस्तापेः॥वाचियमोव्रते॥
॥पूः सर्वयोर्दारिसहोः॥सर्वकूलाभ्रकरीषेषुकषः॥मेघर्त्तिभ
येषुकृञः॥क्षेमप्रियमद्रेण्च॥आशितेभुवः करणभावयोः
॥संज्ञायांभृतृवृजिधारिसहितपिदमः॥गमश्च॥अंतात्यंता

२७
27

ध्वदूरपारसर्वानंतेषु डः॥ आशिषि हनः॥ अपे क्लेशतमसोः॥ कु
मारशीर्षयोर्णिनिः॥ लक्षणे जायापत्योष्टक्॥ अमनुष्यकर्तृके
च॥ राजौ हस्तिकपाटयोः॥ पाणिघताडघौ शिल्पिनि॥ आढ्य
सुभगस्थूलपलितनग्नांधप्रियेषु च्व्यर्थेष्व च्वौ कृञः करणे ख्यु
न्॥ कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ॥ स्पृशोनुदके क्विन्॥ ऋत्वि
ग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगंचुयुजिक्रुंचां च॥ त्यदादिषु दृशोना ॥२७॥

लोचने कश्च ॥३॥ सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीराजा
मुपसर्गेपिक्किप् ॥ भजोण्विः ॥ छंदसिसहः ॥ वहश्च ॥ कव्यपुरीष्ये
षुञ्युट् ॥ हव्येनंतःपादं ॥ जनसनखनक्रमगमोविट् ॥ अदोन
न्ने ॥ क्रव्येच ॥ दुहःकब्घश्च ॥ मंत्रेश्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो
ण्विन् ॥ अवेयजः ॥ विजुपेछंदसि ॥ आतोमनिन्क्कनिब्वनिश्च
पे ॥ अन्येभ्योपिदृश्यंते ॥ क्विप्च ॥ स्थः कच ॥ सुप्यजातोणिनि

स्ताच्छील्ये॥ कर्त्तर्युपमाने॥ व्रते॥ ४॥ बहुलमाभीक्ष्ण्ये॥ मनः॥ आ
त्ममाने खश्च॥ भूते॥ करणे यजः॥ कर्मणि हनः॥ ब्रह्मभ्रूणवृ
त्रेषु क्विप्॥ बहुलं छन्दसि॥ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः॥ सो
मे सुञः॥ अग्नौ चेः॥ कर्मण्यग्न्याख्यायां॥ कर्मणीनि विक्रियः॥
दृशेः क्वनिप्॥ राजनि युधिकृञः॥ सहे च॥ सप्तम्यां जनेर्डः॥ पं
चम्यामजातौ॥ उपसर्गे च संज्ञायां॥ अनौ कर्मणि॥ अन्येष्व ॥२८॥

पिद्दश्यते॥ निष्ठा॥ सुयजोर्ङ्वनिप्॥ जीर्यतेरतृन्॥ छंदसि लिट्॥ लिटः
कानज्वा॥ क्वसुश्च॥ भाषायां सदवसश्रुवः॥ उपेयिवाननाश्वान
नूचानश्च॥ लुङ्॥ अनद्यतने लङ्॥ अभिज्ञावचने लृट्॥ न यदि
॥ विभाषा साकांक्षे॥ परोक्षे लिट्॥ हशश्वतोर्लङ् च॥ प्रश्ने चास
न्नकाले॥ लट् स्मे॥ अपरोक्षे च॥ ननौ पृष्टप्रतिवचने॥ ६॥ नन्वो
र्विभाषा॥ पुरि लुङ् चास्मे॥ वर्त्तमाने लट्॥ लटः शतृशानचाव

२८ प्रथमासमानाधिकरणे॥ संबोधने च॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः तौसत्॥
॥पूङ्यजोः शानन्॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्॥ इङ्धा
29 र्योः शत्रकृच्छ्रिणि॥ द्विषोऽमित्रे॥ सुञो यज्ञसंयोगे॥ अर्हः प्रशं
सायां॥ आक्केस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु॥ तृन्॥ अलंकृ
ञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुस
हचर इष्णुच्॥ णेश्छंदसि॥ भुवश्च॥ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः॥ त्रसि ॥२८॥

ग्धि घृष्ट्रि क्षिपेक्तु:॥७॥ शमित्यष्टाभ्योघिनुण्॥ संपृचानुरुधा ड्यमा
ड्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिव
दपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यज
रजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च॥ वौकषलसकत्थस्र
भः॥ अपेचलषः॥ प्रेलपसृद्रुमथवदवसः॥ निंदहिंसक्लिशखा
दविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूञोवुञ्॥ दे

विकुशो ञ्चोपसर्गे॥ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्॥ अनुदात्तेतश्च
३० हलादेः॥ जुचंक्रम्यदंद्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः॥ क्रुध
30 मंडार्थेभ्यश्च॥ न यः॥ सूददीपदीक्षश्च॥ लषपतपदस्थाभूष
वृहनकमगमशॄभ्य उकञ्॥ जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाक
न्॥ प्रजोरिनिः॥ जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसू ॥३०॥
भ्यश्च॥ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्॥ दा

धेटू सिज्ञादसदोरुः॥ सघस्यदः क्मरचा॥ ए॥ भंजमासमिदोघुरच्॥ वि
द्दिमिद्दिछिदेः कुरज्ञ्॥ रएनज्ञजिसर्त्रिम्युः क्करश्॥ गलिरश्र॥ जाप्गुह्
कः॥ यजजपदज्ञांयउः॥ नमिकेपिस्म्यजसकमहिंसद्दीपोरः॥
सनाज्ञंसमिक्षरुः॥ बिंदुरिछुः॥ क्याछेदसि॥ श्राहगमरुनजनःकि
किनैलिद्दूचा॥ स्वपितषोनेझिडू॥ म्हवेंघोरारुः॥ भियःक्कुल्कुक
नौ॥ स्थेज्ञामासपिसकसोवरश्॥ यश्चयउः॥ भ्राजमासधुविंघुतो

३१
31

र्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप्॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते॥ भुवः संज्ञान्तरयोः॥
विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायां॥ ८ ॥ धः कर्मणि ष्ट्रन्॥ दाम्नीशसयुयुजस्तुतु
दसिसिचमिहपतदशनहः करणे॥ हलसूकरयोः पुवः॥ अर्त्ति
लूधूसूखनसहचर इत्रः॥ पुवः संज्ञायां॥ कर्त्तरि चर्षिदेवतयो
:॥ ञीतः क्तः॥ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च॥ १०॥ कर्मणि दिवाष्टः सत्स्र
वकुलमन्येष्वपि नन्वोः शमिति मंजभासधः कर्मण्ययष्ठो॥ इति तृ ॥३१॥

तीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ उणादयो बहुलं ॥ भूतेपि दृश्यंते ॥ भवि
ष्यति गम्यादयः ॥ यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ विभाषा कदाकर्ह्योः
॥ किंवृत्ते लिप्सायां ॥ लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ लोडर्थलक्षणे च ॥ लि
ङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ॥ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायां ॥ भाववच
नाश्च ॥ अण्कर्मणि च ॥ लृट् शेषे च ॥ लृटः सद्वा ॥ अनद्यतने
लुट् ॥ पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ सृ स्थिरे ॥ भावे ॥ अकर्त्तरि च

कारके संज्ञायां॥परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः॥इङश्च॥उपसर्गे रुव
३२ ः॥समि युद्रुदुवः॥श्रिणीभुवोनुपसर्गे॥वौ क्षुश्रुवः॥अवोदोर्नियः
॥प्रेद्रुस्तुस्रुवः॥निरभ्योः पूल्वोः॥उन्न्योर्ग्रः॥कॄ धान्ये॥यज्ञे समिस्तु
32 वः॥प्रे स्त्रोयज्ञे॥प्रथने वावशब्दे॥छंदोनाम्नि च॥उदि ग्रहः॥समि
मुष्टौ॥परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः॥परावनुपात्यय इणः॥व्यु ॥३२॥
पयोः शेतेः पर्याये॥हस्तादाने चेरस्तेये॥निवासचितिशरी

रोपसमाधानेष्वादेश्च कः॥ संघे चानौत्तराधर्ये॥ कर्मव्यतिहारे णच् स्
त्रियां॥ अभिविधौ भाव इनुण्॥ आक्रोशेवन्योर्ग्रहः॥ प्रे लिप्सायां
॥ परौ यज्ञे॥ नौ वृ धान्ये॥ उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः॥ विभाषाङि रुप्लु
वोः॥ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबंधे॥ प्रे वणिजां॥ रश्मौ च॥ वृणोतेरा
च्छादने॥ परौ भुवोवज्ञाने॥ एरच्॥ ॠदोरप्॥ ग्रहवृदृनिश्चिग
मश्च॥ उपसर्गेदः॥ नौ ण च॥ व्यधजपोरनुपसर्गे॥ स्वनहसो

३३ र्वा॥यमः समुपनिविषु च॥नौगदनदपठस्वनः॥क्वणो वीणायांच
॥नित्यंपणः परिमाणे॥मदोनुपसर्गे॥प्रमदसंमदौहर्षे॥समुदो
रजः पशुषु॥अक्षेषुग्लहः॥प्रजने सर्तेः॥ह्वः संप्रसारणंचन्य
33 भ्युपविषु॥आङि युद्धे॥निपानमाहावः॥भावेनुपसर्गस्य॥
हनश्चवधः॥मूर्तौघनः॥अंतर्घनोदेशे॥अगारैकदेशेप्र
घणः प्रघाणश्च॥उद्घनोत्याधानं॥४॥अपघनोंगं॥करणोयो ॥३३॥

विद्रुषु॥स्तंबेकच॥परौघः॥उपघ्न आश्रये॥संघोद्घौगणप्रशंस
योः॥निघोनिमितं॥ड्वितः क्त्रिः॥ट्वितोथुच्॥यजयाचयतविछ प्रछ
रक्षोनङ्॥स्वपोनन्॥उपसर्गेघोः किः॥कर्मण्यधिकरणेच॥
स्त्रियांक्तिन्॥स्थागापापचोभावे॥मंत्रेवृषेषपचमनविद
भूवीराउदात्तः॥ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च॥व्रज
यजोर्भावेक्यप्॥संज्ञायांसमजनिषदनिपतमनविद

षुञ्ञशीङ्भृञिणः ॥ कृञः शच ॥ प ॥ इच्छा ॥ अप्रत्ययात् ॥ गुरोश्च
२४ हलः ॥ षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ चिंतिपूजिकथिकुंबिचर्चश्च ॥ आत
श्चोपसर्गे ॥ ण्यासश्रंथो युच् ॥ रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलं ॥ संज्ञा
34 यां ॥ विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ॥ पर्यायार्हर्णोत्पत्ति
षु ण्वुच् ॥ आक्रोशे नञ्यनिः ॥ कृत्यल्युटो बहुलं ॥ नपुंसके
भावे क्तः ॥ ल्युट् च ॥ कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखं ॥३४

॥करणाधिकरणयोश्च॥पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण॥गोचरसं
चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च॥अवे तॄस्त्रोर्घञ्॥हलश्च
॥अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च॥उदंकोऽनुदके॥जा
लमानायः॥खनो घ च॥ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्॥
कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः॥आतो युच्॥छंदसि गत्यर्थेभ्यः॥
॥अन्येभ्योपि दृश्यते॥वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा॥आ

शंसायां भूतवच्च ॥ क्षिप्रवचने लृट् ॥ आशंसावचने लिङ् ॥ ना
३५ नद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ भविष्यति मर्यादावच
नेऽवरस्मिन् ॥ कालविभागे चानहोरात्राणां ॥ परस्मिन्विभाषा
॥ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ भूते च ॥ ७ ॥ वोताप्योः ॥ ग
र्हायां लडपिजात्वोः ॥ विभाषा कथमि लिङ् च ॥ किंवृत्ते लिङ्लृ
टौ ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥३५॥

॥ जातुयदोर्लिङ् ॥ यच्चयत्रयोः ॥ गर्हायां च ॥ चित्रीकरणे च ॥ शेषे ल्लृ

ङ् यदौ ॥ उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ कामप्रवेदनेकच्चिति ॥ संभा

वनेलमितिचेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ विभाषाधातौसंभावनवचने

यदि ॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ इच्छार्थेषुलिङ्लोटौ ॥ समानकर्तृ

केषुतुमुन् ॥ लिङ् च ॥ इच्छार्थेभ्योविभाषावर्त्तमाने ॥ ५ ॥ विधिनि

मंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङ् ॥ लोट् च ॥ प्रैषा

त्तिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च॥ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके॥ स्मे लोट्॥ अ
२५ 36 धीष्टे च॥ कालसमयवेलासु तुमुन्॥ लिङ् यदि॥ अर्हे कृत्यतृ
चश्च॥ आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः॥ कृत्याश्च॥ शकि लिङ्
च॥ आशिषि लिङ्लोटौ॥ क्तिच्क्तौ च संज्ञायां॥ माङि लुङ्॥ स्मो
त्तरे लङ् च॥ २५॥ ढ लो डो निवासव्यधापद्यनोगमि छाहलश्चवो
ताघोर्विधि षोड्शा॥ इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ धातु ॥३६॥

संबंधेप्रत्ययाः॥क्रियासमभिहारेलोट्लोटोहिस्वौवाचतध्वमोः
॥समुच्चयेन्यतरस्यां॥यथाविध्यनुप्रयोगःपूर्वस्मिन्॥समुच्चये
सामान्यवचनस्य॥छंदसिलुङ्लङ्लिटः॥लिङर्थेलेट्॥उपसं
वादाशंकयोश्च॥तुमर्थेसेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्क
ध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः॥प्रयैरोहिष्यैअव्यथि
ष्यै॥दृशेविख्येच॥शकिणमुल्कमुलौ॥ईश्वरेतोसुन्कसुनौ॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ अवचक्षे च ॥ भावलक्षणे स्थेण्कृञ्व
३७ दिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ सृपितृदोः कसुन् ॥ अलंख
ल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ परावर
37 योगे च ॥ १ ॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च
॥ न यद्यनाकांक्षे ॥ विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ कर्मण्याक्रोशे कृ
ञः खमुञ् ॥ स्वादुमि णमुल् ॥ अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्र ॥३७॥

योगक्षेमे॥यथातथयोरस्याप्रतिवचने॥कर्मणि दृशि विद्रोः
साकल्ये॥यावत्तिविंदजीवोः॥चमौंदरयोः पूरे॥वर्षप्रमाणऊली
पश्चात्स्यान्यतरस्यां॥चेल्लेक्नोपेः॥निस्फलसफलयोः कषः॥स्तुष्क
चर्णाहृक्षे छुपिषः॥समस्ताकृतज़ीवेषुहन्हैन्गाइः॥करणो
हनः॥स्नेहनेपिषः॥हस्तेवर्तिग्रहोः॥स्वेपुषः॥२॥अधिकरणे धि २
बंधः॥संज्ञायां॥कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः॥ऊर्ध्वेशुषि

पूरोः॥ उपमाने कर्मणि च॥ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः॥ उपद
शस्तृतीयायां॥ हिंसार्थानां च समानकर्मकाणां॥ सप्तम्यां चोप
पीडरुधकर्षः॥ समासत्तौ॥ प्रमाणे च॥ अपादाने परीप्सायां
म्॥ द्वितीयायां च॥ स्वांगेऽध्रुवे॥ परिक्लिश्यमाने च॥ विशिप
तिपदिस्कंदां व्याप्यमानासेव्यमानयोः॥ अस्यतितृषोः क्रि
यांतरे कालेषु॥ नाम्न्यादिशिग्रहोः॥ अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्या

नेकृञः क्त्वाणमुलौ॥ तिर्यच्यपवर्गे॥ ३॥ स्वांगे तस्प्रत्यये कृभुवोः
॥ नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे॥ तूष्णीमि भुवः॥ अन्वच्यानुलोम्ये॥ शक
धृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्॥ पर्याप्ति
वचनेष्वलमर्थेषु॥ कर्त्तरि कृत्॥ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्था
नीयजन्याप्लाव्यापात्या वा॥ लः कर्मणि च भावे चाकर्मके
भ्यः॥ तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः॥ आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च

३८

॥गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्॥स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च॥
दाशगोघ्नौ संप्रदाने॥भीमादयो पादाने॥ताभ्यामन्यत्रोणा
दयः॥क्तोधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः॥लस्य
॥तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्व
हिमहिङ्॥टित आत्मनेपदानां टेरे॥थासः से॥४॥लिटस्त
झयोरेशिरेच्॥परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ॥३८॥

विदोलटोवा भुवः पंचनामादितश्चादेशो भुवः लोटोलङ्वत् एरुः सेर्ह्य
पिच्च वाछंदसि मेर्निः आमेतः सवाभ्यांवामौ आडुत्तमस्यपिच्च एत
ऐ लेटोऽडाटौ आतऐ वैतोन्यत्र इतश्चलोपः परस्मैपदेषु सउत्तमस्य
नित्यंङितः इतश्च प तस्थस्थमिपांतांतंतामः लिङः सीयुट् यासुट्
परस्मैपदेषूदात्तोङिच्च किदाशिषि झस्यरन् इटोत् सुट्तिथोः
लिङ्सलू सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चआतः लङः शाकटायनस्यैव द्वि

सू॰पा॰
४

षश्च तिङ्शित्सार्वधातुके आर्द्धधातुकंशेषः लिट्च लिङाशिषि
छंदस्युभयथा ९ धातुसंबंधेसमानाधिकरणे स्तोगेलिटस्तस्यस्य॰
मिपांसप्तदश इतितृतीयाध्यायस्यचतुर्थःपादः इतिसूत्रपाठेतृ
तीयोऽध्यायःसमाप्तः हरिॐ ३ ड्याप्प्रातिपदिकात् स्वौजसमौ
ट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम् ङ्योःसुप् स्त्रि
यो अजाद्यतष्टाप् ऋन्नेभ्योङीप् उगितश्च वनोरश्च पादोऽन्यतर

60

४

सो ताहृवि नषङ्कस्वस्वादिभ्यः मनः अनोबहुव्रीहेः जातुभाभ्याः
मन्यतरस्यां अनुपसर्जनात् टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच् तय
पू ठक् ठञ्कञ्क्करप्ख्युनां यञश्च प्राचांष्फतद्धितः सर्वत्र
लोहितादिकतंतेभ्यः कौरव्यमांडूकाभ्यांच वयसिप्रथमे १
द्विगोः अपरिमाणविस्ताचितकंबल्येभ्योनतद्धितलुकि कांडां
तात्क्षेत्रे पुरुषात्प्रमाणेन्यतरस्यां बहुव्रीहेरूधसोङीष् संख्या

सू॰पा॰ अयादेङीप् रामह्ययनोताश्च अनउपधालोपिनोन्यतरस्यां
धा निन्येसंज्ञाछंदसोः केवलमामकभागधेयपापा परसमानार्य
कृतसुमंगलभेषजाश्च रात्रेश्चाजसौ अंतर्वत्यतिवतोर्नुक् प
त्युर्नोयज्ञसंयोगे विभाषासपूर्वस्य नित्येसपत्न्यादिषु पूत.
क्रतोरैच वृषाकप्यग्नि कुसितकुसिदानामुदात्तः मनोरौवा
वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनः अन्यतोङीष् २ षिद्गौरादिभ्यश्च

स्त्री २ जानपदकुंडगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबरा
द्वृत्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविका
रमैथुनेच्छाकेशवेशेषु शोणात्प्राचां वोतोगुणवचनात् बह्वा
दिभ्यश्च नित्यंछंदसि भुवश्च पुंयोगादाख्यायां इंद्रवरुणभ
वशर्वमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् क्री
तात्करणपूर्वात् क्तादल्पाख्यायां बहुव्रीहेश्चांतोदात्तात् स्व

सू॰पा॰ स्वांगपूर्वपदाद्वा स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् नासिकोदरौ
४१ ष्ठजंघादंतकर्णशृंगाच्च नक्रोडादिबह्वचः सहनञ्विद्यमानपू॰
र्वाच्च नखमुखात्संज्ञायां दीर्घजिह्वीचछंदसि दिक्पूर्वपदान्ङी
प् ३ वाहः सख्यशिश्वीतिभाषायां जातेरस्त्रीविषयादयोपधा
त् पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च इतोमनुष्यजा
तेः ऊङुतः बाह्वंतात्संज्ञायां पंगोश्च ऊरूत्तरपदादौपम्ये सं॰

हितशफलक्षणवामादेश्च कद्रुकमंडल्वोश्छंदसि संज्ञायां शा
र्ङ्गरवाद्यञो ङीन् यङश्चाप् आवट्याच्च तद्धिताः यूनस्तिः अ
णिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे गोत्रावयवात् क्रौ
ड्यादिभ्यश्च ४ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धि
भ्योऽन्यतरस्यां समर्थानां प्रथमाद्वा प्राग्दीव्यतोऽण् अश्वप
त्यादिभ्यश्च दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः उत्सादिभ्यो

ञ् स्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्नञौभवनात् द्विगोर्लुगनपत्ये गोत्रेलुगचि
यूनिलुक् फक्फिञोरन्यतरस्यां तस्यापत्यं एकोगोत्रे गोत्राद्यू
न्यस्त्रियां अतइञ् बाह्वादिभ्यश्च सुधातुरकङ्च गोत्रेकुञ्जादि
भ्यश्च्फञ् नडादिभ्यःफक् हरितादिभ्योऽञः ५ यञिञोश्च
शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु द्रोणपर्वतजीवन्ताद
न्यतरस्यां अनृष्यानन्तर्येबिदादिभ्योऽञ् गर्गादिभ्योयञ्

मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयोः कपिबोधादांगिरसे वतेडाच्च

लुक्स्त्रियां अश्वादिभ्यः फञ् भर्गात्त्रैगर्ते शिवादिभ्योण्

अवृद्धाभ्योनदी मानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ऋष्यंधकवृष्णि

कुरुभ्यश्च मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः कन्यायाःकनीन

च विकर्णशुंगछगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु पीलायावा

ढक्चमंडूकात् स्त्रीभ्योढक् ९ द्व्यचः इतश्चानिञः

सू॰ पा॰ ४४

शुभ्रादिभ्यश्च विकर्णकुषीतकात्काश्यपे भ्रुवो वुक् च कल्या
ण्यादीनामिनङ् कुलटाया वा चटकाया ऐरक् गोधाया ढ्
क् आरगुदीचां क्षुद्राभ्यो वा पितृष्वसुश्छण् ढकि लोपः
मातृष्वसुश्च चतुष्पाद्भ्यो ढञ् गृष्ट्यादिभ्यश्च राजश्वशुरा
द्यत् क्षत्राद्घः कुलात्खः अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ
महाकुलादञ्खञौ दुष्कुलाड्ढक् स्वसुश्छः भ्रातुर्व्यच्च

त्रै॰ १

वन्मपर्वे रेवत्यादिभ्यः ष्ठक् गोत्रस्त्रियाः कुत्सने णच वृद्धा-

द्वकैसौवीरेषु बहुलं फेश्छ च फांटाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ

कुर्वादिभ्यो ण्यः सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च उदीचामिञ् ति

कादिभ्यः फिञ् कौसल्यकार्मार्याभ्यां च अणो द्व्यचः उदीचां

वृद्धादगोत्रात् वाकिनादीनांकुक्च पुत्रान्तादन्यतरस्यां प्रा

चामवृद्धात्फिन्बहुलं मनोर्जातावञ्यतौ षुकच अपत्यं

सू॰ पा॰ ४५

पौत्रप्रभृतिगोत्रं जीवतितुवंश्येयुवा भ्रातरिचज्यायसि वान्य-
स्मिन्सपिंडेस्थविरतरेजीवति वृद्धस्यचपूजायां यूनश्चकुत्सा
यां जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् साल्वेयगांधारिभ्यांच द्व्यञ्म-
गधकलिंगसूरमसादण् वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्. कुरुना-
दिभ्योण्यः साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ते-
तद्राजाः कंबोजाल्लुक् स्त्रियामवंतिकुंतिकुरुभ्यश्च अत

45

श्च नप्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ४ ऊणपृद्धिगोः खिल्लौराटि

वाद्यौदैवयज्ञियज्ञिओर्ध्वोमहाञ्जलान्मनोर्ज्ञानावष्टादश

इतिचतुर्थाध्यायस्यप्रथमःपादः तेनरक्तंरागात् लाक्षा

रोचनाशकलकर्दमाट्ठक् नक्षत्रेणयुक्तःकालः लुबविशे

षे संज्ञायांश्रवणाश्वत्थाभ्यां द्वन्द्वाच्छः दृष्टंसाम कलेर्ढक्

वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ परिवृतोरथः पांडुकंबलादिनिः द्वैपवैया

सू॰पा॰ घ्रादञ् कौमारापूर्ववचने तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः स्थण्डिलाच्छयितरि
४९ व्रते संस्कृतंभक्षाः शूलोखाद्यत् दध्नष्ठक् उदश्वितोन्यतर-
स्यां क्षीराड्ढञ् १ सास्मिन्पौर्णमासीतिसंज्ञायां आग्रहायण्य-
46 श्वत्थाट्ठक् विभाषाफाल्गुनी श्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः सा
स्यदेवता कस्येत् शुक्राद्घन् अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यांघः छच म
हेंद्राद्घाणौच सोमाट्ट्यण् वाय्वृतुपित्रुषसोयत् द्यावापृथि-

वीशुनासीरमहत्त्वदर्शीषामवास्तोष्पतिग्रहमेधाक्रुत्व श्रेयोऽ
क कालेभ्योभवत् महाराजश्रीरुद्रपदाम्बुज पितृव्यमातुल
मातामहपितामहाः तस्यसम्बद्धः मित्रादिभ्योऽपि गोत्रोदाष्ट्री
रभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समन्तघ्यानाडुज केदाराद्यजन्च २
ज्ञकवविनश्च ब्राह्मणमाणवकाडवाद्युत ग्रामजनवेयुस
हायेभ्यस्तल अनुदानादेरज खेडिकादिभ्यश्च चरणेभ्योयर्म

वत् अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्यां पा
शादिभ्यो यः खलगोरथात् इनित्रकट्यचश्च विषयो देशे रा
जन्यादिभ्यो वुञ् भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ सो
स्यादिरितिछन्दसः प्रगाथेषु संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः तदस्यां
प्रहरणमिति क्रीडायां णः घञः सास्यां क्रियेति ञः तदधीते त
द्वेद क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् क्रमादिभ्यो वुन् अनुब्राह्मणा

हिनिः वसंतादिभ्यःष्ठक् प्रोक्ताल्लुक् सूत्राच्चकोपधात् छंदो
ब्राह्मणानिचतद्विषयाणि तदस्मिन्नस्तीतिदेशेतन्नाम्नि ते
ननिर्वृत्ते तस्यनिवासः अदूरभवश्च ओरञ् मतोश्चबह्वजं
गात् बह्वचःकूपेषु उदक्चविपाशः संकलादिभ्यश्च स्त्री
षुसौवीरसाल्वप्राक्षु सुवास्त्वादिभ्योण् रोणी कोपधाच्च
वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्यकक

सू॰पा॰ ठकोरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाश तृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाश
४८ बलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ४ जनपदे
लुप् वरणादिभ्यश्च शर्कराया वा ठकछौ च नद्यां मतुप् म-
48 ध्वादिभ्यश्च कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् नडशादाड्ड्वलच् शि-
खाया वलच् उत्करादिभ्यश्छः नडादीनां कुक्च शेषे राष्ट्रावा-
रपाराद्घखौ ग्रामाद्यखञौ कत्र्यादिभ्यो ढकञ् कुलकुक्षि

ग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु नद्यादिभ्योढक् दक्षिणापश्चात्पु
रसस्त्यक् कापिश्याष्ठ्फक् रंकोरमनुष्येऽण्च ५ द्युप्रागपा
गुदक्प्रतीचोयत् कन्थायाष्ठक् वर्णौवुक् अव्ययात्त्यप्
न्य ३ ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्यां तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ दिक्पू
र्वपदादसंज्ञायांञः मद्रेभ्योऽञ् उदीच्यग्रामाच्चबह्वचोऽन्तोदा
त्तात् प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् कण्वादिभ्योगो

चेत्यस्य न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु वृद्धाच्छः भवतष्ठक्छसौ का
श्यादिभ्यः ठञ्ञिठौ वाहीकग्रामेभ्यश्च विभाषोशीनरेषु ओ
र्देशे ठञ् वृद्धात्प्राचाम् ६ धन्वयोपधाद्वुञ् प्रस्थपुरवहान्ताच्च
रोपधेतोः प्राचाम् जनपदतदवध्योश्च अवृद्धादपि बहुवचन
विषयात् कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात् धूमादिभ्यश्च नग
रात्कुत्सनप्रावीण्ययोः अरण्यान्मनुष्ये विभाषा कुरुयुगं

यस्मिन् मद्रवृज्योःकन् कोपधादण् कच्छादिभ्यश्च मनुष्यतत्स्थ
योर्वुञ् अपदातौ साल्वात् गोयवाग्वोश्च गर्त्तोत्तरपदाच्छः ग
हादिभ्यश्च प्राचांकटादेः राज्ञःकच ७ वृद्धादकेकान्तखोप
धात् कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् पर्वताच्च विभा
षामनुष्ये कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ८ तेनसाम्निन्वज् कम
दिभ्योजनपदेयुष्मागगपारम्यत्वद्धात्येव इतिचतुर्थाध्याय

सू॰पा॰ ॥ द्वितीयः पादः ॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च तस्मिन्नणि च
५ युष्माकास्माकौ तवकममकावेकवचने अर्धाद्यत् परावरा
धमोत्तमपूर्वाच्च दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ग्रामजनपदैकदेशाद
ञठञौ मध्यान्मः असांप्रतिके द्वीपादनुसमुद्रं यञ् काला
ट्ठञ् श्राद्धे शरदः विभाषा रोगातपयोः निशाप्रदोषाभ्यां च
श्वसस्तुट् च संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् प्रावृष एण्यः वर्षा

५

भ्यःष्ठक् छंदसिठञ् वसंताच्च । हेमंताच्च सर्वत्राण्चतलोपश्च
सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौतुट्च विभाषापूर्वाह्णापरा
ह्णाभ्यां तत्रजातः प्रावृषष्ठप् संज्ञायांशरदोवुञ् पूर्वाह्णापरा
ह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् पथःपंथच अमावास्यायावा
अच सिंधवपकराभ्यांकन् अणञौच श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधा.
स्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् स्था

नोनगोशालखरशालाच्च वत्सशालाभिजिदश्वयुकछतभिष-
जो वा नतद्धितेभ्यो बहुले कृतलब्धक्रीतकुशलाः प्रायभवः उप
जानूपकर्णोपनीवेष्ठक् २ संभूते कोशाड्ढञ् कालात्साधुपु
ष्प्यत्पच्यमानेषु उप्ते च आश्वयुज्या वुञ् ग्रीष्मवसंतादन्यतरस्यां
देयमृणे कलाप्यश्वत्थयववुसाद्वुन् ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् संव
त्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च व्याहरति मृगः तदस्य सोढं तत्र-

भवः दिगादिभ्यो यत् शरीरावयवाच्च दृतिकुक्षिकलशिव-
स्त्यस्त्यहेर्ढञ् ग्रीवाभ्योऽण् च गम्भीराञ्ञ्यः अव्ययीभावाच्च अ-
न्तःपूर्वपदाट्ठञ् २ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः
वर्गान्ताच्च अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् कर्णललाटात्कनलंका-
रे तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः बह्वचोऽन्तोदात्ता-
ट्ठञ् क्रतुयज्ञेभ्यश्च अध्यायेष्वेवर्षेः पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठ

सू॰पा॰ ५२

णे छंदसोयदौणो ब्राह्मणक्षत्रियमाधवराज्ञरक्षणनामा-
ख्यातावुक अग्निष्टगायनादिभ्यः ततश्चागतः उगायस्थानेभ्यः
शुण्डिकादिभ्यो ण विद्याधेतिसंबंधेभ्यो वुञ् कृतष्ठञ् पित
र्येऽह गोत्रादेकवत् ष द्देतसंबंधेभ्यो, त्यतरस्योद्भ्यः मय
ड् प्रभवति विद्वाञ्जञ्यः तद्गच्छतिपथिदूतयोः अभिनि
ष्क्रामतिद्वारं अधिकृत्यकृतेग्रंथे शिशुक्रंदयमसभद्वंद्वेन्द्र

जननादिभ्यश्छः सोस्यनिवासः अभिजनश्च आयुधजीविभ्य
श्छः पर्वते शौण्डिकादिभ्योञ्यः सिंधुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ
तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः भ
क्तिः अचित्तादहेशकालाट्ठक् महाराजाट्ठञ् वासुदेवार्जु
नाभ्यांवुन् गोत्रक्षत्रियाख्येभ्योबहुलंवुञ् जनपदिनोजन
पदवत्सर्वंजनपदेनसमानशब्दानांबहुवचने ५ तेनप्रोक्ते

सू॰ पा॰ तित्तिरिवरतंतुखंडिकोखाच्छण् काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यांणि
५३ निः कलापिवैशंपायनांतेवासिभ्यश्च पुराणप्रोक्तेषुब्राह्मणक
ल्पेषु शौनकादिभ्यश्छंदसि कठचरकाल्लुक् कलापिनोण् छ
गलिनोढिनुक् पाराशर्यशिलालिभ्यांभिक्षु नटसूत्रयोः क
र्मंदकृशाश्वादिनिः तेनैकदिक् तसिश्च उरसोयच्च उपज्ञाते
कृतेग्रंथे संज्ञायां कुलालादिभ्योवुञ् क्षुद्राभ्रमरवटरपाद

पादञ्च तस्येदं ६ रथाद्यत् पत्रपूर्वादञ् पत्राध्वर्युपरिषदश्च ह
लसीराट्ठक् द्वंद्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः गोत्रचरणाद्वुञ् संघाङ्क
लक्षणेष्वञ्यञिञामण् शाकलाद्वा छंदोगौक्थिकयाज्ञिक
बह्वृचनटाञ्ञ्यः न दंडमाणवांतेवासिषु रैवतिकादिभ्यश्छः
कौपिंजलहास्तिपदादण् आथर्वणिकस्येकलोपश्च तस्य
विकारः अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः बिल्वादिभ्योण् को

सू॰पा॰ ५५ पधाच्च त्रपुजतुनोः षुक ओरञ् अनुदात्तादेश्च ॥ पलाशादिभ्यो
वा शम्याष्ट्लञ् मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः नित्यं वृ
द्धशरादिभ्यः गोश्च पुरीषे पिष्टाच्च संज्ञायां कन् व्रीहेः पुरोडा
शे असंज्ञायां तिलयवाभ्यां द्व्यचश्छन्दसि नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्
तालादिभ्योण जातरूपेभ्यः परिमाणे प्राणिरजतादिभ्योञ्
ञितश्च तत्प्रत्ययात् क्रीतवत्परिमाणात् उष्ट्राद्वुञ् उमोर्णा॰

९२

योर्वा एण्या ढञ् गोपयसोर्यत् ५ द्रोश्च माने वयः फले लुक्

प्लक्षादिभ्योऽण् जम्ब्वा वा लुप् च हरीतक्यादिभ्यश्च कंसीयपरश

व्ययोर्यञञौ लुक्च ५ पुष्पहेमंतात्सेभ्योऽनेयामाह्वतेनरथ्या

त्पलाशादिभ्यो द्रोण्याः इति सूत्रपाठे चतुर्थाध्यायस्य तृती

यः पादः प्राग्वहतेष्ठक् तेन दीव्यति खनति जयति जितं

संस्कृतं कुलत्थकोपधादण् तरति गोपुच्छाट्ठञ् नौद्व्यच

सू॰ पा॰ ५५ ष्ठन् वहति आकर्षात्ष्ठल् पर्पादिभ्यः ष्ठन् श्वगणाट्ठञ्च वेतना
दिभ्यो जीवति वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् आयुधाच्छ च हरत्युत्सं
गादिभ्यः भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् विभाषा विवधवीवधात् अण्
कुटिलिकायाः निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः त्रेर्मम्नित्यं । अपमि-
त्ययाचिताभ्यां कक्कनौ संसृष्टे चूर्णादिनिः लवणाल्लुक् मुद्गाद
ण् व्यंजनैरुपसिक्ते ओजःसहोम्भसा वर्त्तते तत्प्रत्यनुपूर्वमीप-

55

लोमकूले परिमन्तं च प्रयच्छति गर्हे उत्सीदद्दशैकादशान्त्वनु
वो उं कृति रक्षति शङ्खदण्डे करोति पतिमन्त्यमन्त्रगान्हेति
परिपंथेचतिष्ठति मा[illegible]न्त्रपदपदमवपदेयावति यात्के
दान्तुश्च पहोत्तरपदे[illegible]त्कृति प्रतिकेगार्थेललामेव २
धर्मेचरति प्रतिपद्यमेतिउष्म समवायान्समवैति परिघ
होण्यः सेनायावा सेन्नागोललाटकुक्षौ पश्यति नस्यय

सू.पा.
५९

र्भ्यो ऽण् महिष्यादिभ्यः कर्तोऽञ् अवक्रयः तदस्य पण्यं लवणाट्ठञ्
किसरादिभ्यः ष्ठन् शलालुनोऽन्यतरस्यां शिल्पं मड्डुकझर्झरादण
न्यतरस्यां प्रहरणं परश्वधाट्ठञ्च शक्तियष्ट्योरीकक् अस्ति
नास्तिदिष्टंमतिः शीलं छत्रादिभ्यो णः कर्माध्ययने वृत्ते बह्वच्पू
र्वपदाट्ठच् हितं भक्ताः तदस्मै दीयते नियुक्तं श्राणामांसौदनाट्टि
ठन् भक्तादणन्यतरस्यां तत्र नियुक्तः अगारान्ताट्ठन् अध्यायिन्य

56

देशकालात् कविनोक्तप्रस्तारसंख्यातेषु व्यवहरति निकटेवसति
यावस्यात्स्थल् शाखिताद्यत् तद्दहतिरथयुगप्रासंगे पुरोयद्
कौ खेःसर्वपुरात् पकपुराल्लकच शाकटादण् ४ हलसीर
ह्वक् संज्ञायोजन्याः विष्यत्पयत्तेषां यत्नगणेलव्या यज्ञाद्यः
वशेगतः पद्मस्मिन्हृषपे मूलमस्यावर्हि संज्ञायांयेत्तेषां ग्व
हपतिनासंयुक्तेऽपः नौवयोयर्म विषमूलमूलसीतात्तुलाभ्यः

सू॰पा॰ ५२ तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु धर्मपथ्यर्थन्यायाद
नपेते छंदसोनिर्मिते उरसोणच हृदयस्यप्रियः बंधनेचर्षौ मतज
नहलात्करणजल्पकर्षेषु तत्रसाधुः प्रतिजनादिभ्यः खञ् भक्ता
ण्णः ५ परिषदोण्यः कथादिभ्यःष्ठक् गुडादिभ्यःष्ठञ् पथ्यति
थिवसतिस्वपतेर्ढञ् सभायायः ढश्छंदसि समानतीर्थेवासी
समानोदरेशयितओचोदात्तः सोदराद्यः भवेछंदसि पाथोन

57

दीर्घ्याङ्गणं वेशांतर्हिमवत्त्रामणं स्रोतसोविभागाज्जडौ सगर्भः
मृत्युमत्तताघात् नग्राह्न यथाघात् यष्टौच समवज्राभाङ्गः व
ह्निविद्वं हृतस्यभागकमणी ९ वृत्तोयान्हतोहननी रेवतीजग
नीहविष्माभ्यः प्रशासे ग्रतुरस्यसेव मायायामणं तद्धा नासाय
पयानोमेञ्ज्रतोष्टकामल्लज्ञमतोः ग्रश्विमाणं वयसामह्नूर्मो न२
मत्तप् मतर्थैमासतन्वोः मयोर्जेव ग्रोजसोहनिद्यतन्वो वेशो

यशाद्यादेर्भगाद्यल् खच पूर्वैःकृतमिनयौच अद्भिःसंस्कृते सहस्रे-
णसंमितौघः मतौच सोममर्हतियः मयेच मधोः वसोः समूहेच
नक्षत्राद्घः सर्वदेवात्तातिल् शिवशमरिष्टस्यकरे भावेच ८ प्राग्व
हतेरपमित्यधर्मशीलेहलपरिषदोरतोनतद्याद्यतारि इतिचतु
र्थाध्यायस्यचतुर्थःपादः इतिसूत्रपाठेचतुर्थोऽध्यायः समाप्तः
हरिःॐ २ प्राक्क्रीताच्छः उगवादिभ्योयत् कंबलाच्चसंज्ञायां

विभाषाहविरपूपादिभ्यः तस्मैहितं शरीरावयवाद्यत् खल
यवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च अजाविभ्यांथ्यन् आत्मन्विश्वज
नभोगोत्तरपदात्खः सर्वपुरुषाभ्यांणढञौ माणवचरका
भ्यांखञ् तदर्थंविकृतेःप्रकृतौ छदिरुपधिबलेर्ढञ् ऋष
भोपानहोर्ञ्यः चर्मणोऽञ् तदस्यतदस्मिन्स्यादिति परिखाया
ढञ् प्राग्वतेष्ठञ् आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् अ

सः
पा॰
५५

समासेनिष्कादिभ्यः १ शताच्चठन्यतावशते सेख्यायाअतिश
देतायाःकन् वतोरिङ्वा विंशतित्रिंशद्भ्यांड्वुनसंज्ञायां कंसाहि
ठन् सूर्पाद्ञन्यतरस्यां शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्
एर् प्रध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायां विभाषाकार्षापणसहस्रा
भ्यां द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् बिस्ताच्च विंशतिकात्खः खार्याईं
कन् पणपादमाषशताद्यत् शाणाद्वा द्वित्रिपूर्वादण्च तेन॰

५६

क्रीतं तस्यनिमित्तंसंयोगोत्पातौ गोद्व्यचोसंख्यापरिमाणाश्वा
देर्यत् पुत्राच्छच २ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ तस्येश्वर
तत्रविदितइतिच लोकसर्वलोकाभ्यांठञ् तस्यवापः पा
त्रात्ष्ठन् तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपपादीयते पूरणा
र्धाट्ठन् भागाद्यच्च तद्धरतिवहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः
वस्नद्रव्याभ्यांठन्कनौ संभवत्यवहरतिपचति आढकाचि

सू॰
पा॰
६०

60

तपात्रात्खोन्यतरस्यां द्विगोष्ठंश्च कुलिजाल्लुक्खौच सोऽ
स्यांशवस्नभृतयः तदस्यपरिमाणं संख्यायाःसंज्ञासंघसू
त्राध्ययनेषु पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्त
त्यशीतिनवतिशतं पंचद्दशतौवर्गेवा ३ सप्तनोञ्छंदसि
त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणेसंज्ञायांडण् तदर्हति छेदादिभ्यो
नित्यं शीर्षछेदाद्यच्च दंडादिभ्योयः छंदसिच पात्राद्घंश्च कडं ८०

गरदक्षिणेच्छ्व स्थालीबिलात् यन्तिर्गभ्यांग्रल्वेजौ पारा
यणेनरायणेवोङ्गायणेवर्तयति संशयमापन्नः योजनेनगच्छ
ति पचक्रन् पंथ्योणानिते उत्तरपथेनाहूतेव कालात् तेनति
र्हते तमयोहोभूतोभूतोमावी ४ मासाद्वयसिपत्वजौ द्विगो
येष्ट षण्मासाणेच्च ग्रवयसिठेश्च समायाःवः द्विगोवी रा
अहःसंवत्सराच्च वर्षान्नकव वितवतितिमे षष्टिकाःषष्टिरात्रे

णपच्येने वत्सरेनाब्दखंदसि संपरिश्रवान्वच नेनपरिजय्य:
सू॰ लभ्यकार्यसकरं नदस्यब्रह्मचर्यं नस्यवदाह्लिणायनाखेभ्यः
पा॰ तत्रवदीयतेकार्यमवबन् कुशादिभ्योण नेनयथाकथावहला
५१ भ्योणयतो संपादानि कर्मवेषायन् ५ तस्मैशभुवनिसंनापा
दिभ्यः योगायत्र कर्मणउकञ् समयस्तदस्यप्राप्तं ऋतोरण्
61
कंदसिचस् कालायत् प्रकृष्टेठञ् प्रयोजने विशाखाषाढा ५१

दएमेयदंडयोः अनुप्रवचनादिभ्यश्छः समापनात्सपूर्वपदात्
ऐकागारिकट्चौरे आकालिकडाद्यंतवचने तेनतुल्यंक्रियाचे
द्वतिः तत्रतस्येव तदर्हं उपसर्गाच्छंदसिधात्वर्थे तस्यभावस्त्व
तलौ आचत्वात् ९ नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणव
टबुधकतरसलसेभ्यः पृथ्वादिभ्यइमनिज्वा वर्णदृढादिभ्यः
ष्यञ्च गुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिच स्तेनाद्यन्नलोपः

स॰
पा॰
८२

श्च सख्युर्यः कपिज्ञात्योर्ढक पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक प्रा
णभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योञ हायनांतयुवादिभ्योण
इगंताच्च लघुपूर्वात् योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् द्वंद्वमनोज्ञादिभ्य
श्च गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु होत्राभ्यश्छः ब्रह्मण
स्त्वः ७ शाकक्रीताच्छतात्सर्वभूमिमिमनोज्मातात्तस्मै प्रभवति
न नञ्पूर्वात्षोडश इति पंचमाध्यायस्य प्रथमः पादः धान्यानां भ ८२

62

वनेदेशेत्वेवं व्रीहिशाल्योर्द्धक यवयवकषष्टिकादयन् विभा
षातिलमाषोमाभंगाणभ्यः सर्वधर्मणःकृतःस्वस्वौ यथा
मस्वसंमस्वस्पदर्शनःस्वः तन्सर्वादेःपथ्यंगकर्मपत्रपात्रंवा
मोति सनपदसर्वान्नायानपंवहाभक्तयतिनेयेड परोवः
परंपरस्वत्रपौत्रमनभवति सवारपारात्यंतानकामेगामी स
मांसमांविजायते अयथीनावहव्ये आगवीनः सनवलो

सू: पा: ६३

गामी अध्वनोयत्खौ अभ्यमित्राच्छच गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे अ
श्वस्यैकाहगमः शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः १ व्रातेन
जीवति साप्तपदीनं सख्यं हैयंगवीनं संज्ञायां तस्य पाकमूले
पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ पक्षात्तिः तेन वित्तश्चुञ्चुप्
चणपौ विनञ्भ्यां नानाञौ न सह वेः शालच्छङ्कटचौ संप्रोद
श्चकटच् अवात्कुटारच्च नतेनासिकायाः संज्ञायांटीटञ्ना ६३

63

टवूभ्रटवः नेबिंउज्विरीमत्वौड्नवूपिटविकविव उपायिम्पोम
केनामत्राहुढ्योः कर्मेणिचटोठवू नदस्यमेंजातेनारकादिभ्य
इनवू प्रमाणेन्हृयमन्दघ्रन्माव्रवः उरुषहस्तिभ्यामण्व यत्त
देनेभ्यःपरिमाणेवतुप् किमिदंभ्योवोघः २ किमःसंख्यापरि
माणेडतिच संख्यायाअवयवेतयप् द्वित्रिभ्यांतयस्यायज्वा उ
भाड्दात्तोनित्यं नदस्मिन्नधिकमितिदशांताड्डः शदंतविंशाते

सं॰
पा॰
६४

श्च संख्यायागुणस्यनिमानेमयट् तस्यध्वरेणोङट् यद्धवक्रेदमि
षड्‌निकतिपयवनरांक्षुक बहुसगगणसंबस्यतिक्षुक वतेरि
क्षुक द्वेस्तीयः त्रेः संप्रसारणंच विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतर
स्यां नित्यंशतादिमासार्धमासमसंवत्सराच्च षष्ट्यादेश्चासंख्या
देः मतौच्छः सूक्तसाम्नोः अध्यायानुवाकयोर्लुक् र वि
मुक्तादिभ्योण् गोषदादिभ्योवुन् तत्रकुशलःपथः ध्राक ६४

बोदिभ्यः कन् धनहिरण्यात्कामे स्वांगेभ्यः प्रसिते उदराट्ठगा
द्यूने सस्येनपरिजातः अंशंहारी तंत्रादचिरापहृते ब्राह्मणक
कोस्मिकेसंज्ञायां शीतोष्णाभ्यांकारिणि अधिके अनुकाभि
कामीकःकमिता पार्श्वेनान्विच्छति अयः शूलदंडाजिनाभ्यां
ठक्ठञौ तावतिथंग्रहणमितिलुग्वा सप्तम्यांग्रामणीः षे
ष्वलमस्यबेयनेकरमे उत्कउन्मनाः ४ कालप्रयोजनाद्रोगे

सू: पा: ८५

65

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायां कुल्माषादञ् श्रोत्रियंश्छंदोधीते
श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ पूर्वादिनिः सपूर्वाच्च इष्टादिभ्यश्च
छंदसि परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि अनुपद्यन्वेष्टा सा
क्षाद्द्रष्टरि संज्ञायां क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः इंद्रियमिंद्रलिंग
मिंद्रदृष्टमिंद्रसृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रदत्तमिति वा तदस्यास्त्यस्मिन्नि
ति मतुप् रसादिभ्यश्च प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्यां सिध्मा

दिभ्यश्च वत्सांसाभ्यां कामबले फेनादिलच्च लोमादिपामा
दिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५ प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः तपः
सहस्राभ्यां विनीनी अण् च सिकताशर्कराभ्यां च देशे लु
बिलचौ च दन्त उन्नत उरच् ऊषशुषिमुष्कमधो रः द्युद्रुभ्यां म
केशाद्वोऽन्यतरस्यां गाण्ड्यजगात्संज्ञायां काण्डाण्डादीरन्नीरचौ
रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् दन्तशिखात्संज्ञायां ज्योत्स्ना

सि॰ पा॰ ९९

नमिस्राशृंगिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिन्मलीमसाः अत
इनिठनौ व्रीह्यादिभ्यश्च तुंदादिभ्य इलच्च एकगोपूर्वाट्ठञ्
नित्यं शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् रूप्यादाहतप्रशंसयोर्यप् ८
अस्मायामेधास्रजो विनिः बहुलं छंदसि ऊर्णाया युस् वा
चो ग्मिनिः आलजाटचौ बहुभाषिणि स्वामिन्नैश्वर्ये अर्शआ
दिभ्योऽच् द्वंद्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः वातातीसाराभ्यां ९९

66

कुक्च वयसिपूरणात् सुखादिभ्यश्च धर्मशीलवर्णान्ताच्च ह
स्ताज्जातौ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि पुष्करादिभ्योदेशे बलादिभ्यो
मतुबन्यतरस्यां संज्ञायांमन्माभ्यां कंशंभ्यांबभयुस्तितुतयसः
तुंदिबलिवटेर्भः अहंशुभमोर्युस् ७ यान्यानोद्धातेनकिमोविम
ककालप्रज्ञास्मायामेयाविंशतिः इतिपंचमा ऽध्यायस्यद्वितीयः
पादः प्राग्दिशोविभक्तिः किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः इदमो

67

वचिस्वपियजादीनांकिति॥ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविच

तिवृश्चतिपृच्छतिभ्रस्जतीनांङिति च॥लिड्यभ्यासस्योभयेषां॥स्वा

पेश्चङि॥स्वपिस्यमिव्येञांयङि॥नवशः॥चायःकी॥स्फायःस्फी

निष्ठायां॥स्त्यः प्रपूर्वस्य॥द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः॥प्रतेश्च॥विभा

षाभ्यवपूर्वस्य॥शृतंपाके॥प्यायःपी॥लिड्यङोश्च॥विभाषाश्वेः

॥ह्वः संप्रसारणम्॥अभ्यस्तस्य च॥बहुलंछंद ॥णौ च संश्चङोः ...१२

७८ सि॥ चाय: की॥ अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याज
श्रातः श्रिनमाहीराहीर्त्ताः॥ नसंप्रसारणेसंप्रसारणं॥ लि
79 टिवयोयः॥ वश्चास्यान्यतरस्यां किति॥ वेञः॥ २॥ ल्यपिच
॥ ज्यश्च॥ व्यश्च॥ विभाषापरे:॥ आदेचउपदेशेशिति
॥ नव्योलिटि॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि॥ क्रीङ्जीनांणौ॥
सिध्यतेरपारलौकिके॥ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपिच ॥७८

॥विभाषालीयतेः॥श्विदेश्छंदसि॥अपगुरोणमुँ॥ चिस्फुरोर्णौ ति॥२

॥प्रजनेवीयतेः॥बिभेतेर्हेतुभये॥नित्यंस्मयतेः॥सजिदृशोर्झ

ल्यमकिति॥अनुदात्तस्यचर्दुपधस्यान्यतरस्यां॥शीर्षश्छं

दसि॥३॥येचतद्धिते॥अचिशीर्षः॥पद्दन्नोमास्[illegible]न्निशसं

न्स्प्रषन्दोषंन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु॥धात्वादेः

षःसः॥णोनः॥लोपोव्योर्वलि॥वेरपृक्तस्य॥हल्ङ्याब्भ्योदी

८०

80

र्योस्तुतिस्यप्रक्तेऌत्र ॥ एऊं ऊ स्वातंसंबुद्धेः ॥ ञो श्छंदसिबकुले ॥
ऊस्वस्यपितिकृतितुक्ष ॥ संहितायां ॥ छेच ॥ आङ्माङोश्च ॥ दी
र्घात् ॥ पदांताद्वा ॥ इकोयणाचि ॥ एचोयवायावः ॥ वांतोपिप्र
त्यये ॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ७ ॥ क्षय्यजय्यौशक्यार्थे ॥ क्र
य्यस्तदर्थे ॥ भय्यप्रवय्येचछंदसि ॥ एकःपूर्वपरयोः ॥ अं

तादिवच्च ॥ षत्वतुकोरसिद्धः ॥ आद्गुणः ॥ वृद्धिरेचि ॥ एत्ये ॥८०॥

धत्यूठ्सु ॥ आटश्च ॥ उपसर्गादृति धातौ ॥ वा सुप्यापिशलेः ॥ औतो
म्शसोः ॥ एङि पररूपं ॥ ओमाङोश्च ॥ उस्यपदांतात् ॥ अतो गुणे
॥ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ नाम्रेडितस्यांत्यस्य तु वा ॥ नि
त्यमाम्रेडिते डाचि ॥ ५ ॥ अकः सवर्णे दीर्घः ॥ प्रथमयोः पूर्वस
वर्णः ॥ तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ नादिचि ॥ दीर्घाज्जसि च ॥ वा छं
दसि ॥ अमि पूर्वः ॥ संप्रसारणाच्च ॥ एङः पदांतादति ॥ ङसि

८१

ङसो ख्य॥ ऋत उत्॥ ख्यत्यात्परस्य॥ अतो रोरप्लुतादप्लुते॥ ह

शि च॥ प्रकृत्यांतःपादमव्यपरे॥ अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रं

तायमवंत्ववस्युषु च॥ यजुष्युरः॥ आपोजुषाणो वृष्णो वर्षि

ष्ठेंबेंबालेंबिके पूर्वे॥ अंग इत्यादौ च॥ अनुदात्ते च कुधप

रे॥ ८॥ अवपथासि च॥ सर्वत्र विभाषा गोः॥ अवङ् स्फोटा

यनस्य॥ इंद्रे च नित्यं॥ प्लुतप्रगृह्या अचि॥ आङोनुनासि ॥८१॥

कश्छंदसि॥इकोसवर्णेशाकल्यस्यह्रस्वश्च॥ऋत्यकः॥अप्लु
तवदुपस्थिते॥ईचाक्रवर्मणस्य॥दिवउत्॥एतत्तदोःसुलो
पोकोरनञ्समासेहलि॥स्यश्छंदसिबहुलं॥सोचिलोपेचे
त्पादपूरणं॥सुट्कात्पूर्वः॥अडभ्यासव्यवायेऽपि॥संपर्युपे
भ्यःकरोतौभूषणे॥समवायेच॥उपात्प्रतियत्नवैकृतवा
क्याध्याहारेषु॥किरतौलवने॥७॥हिंसायांप्रतेश्च॥अपाच्च

तुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ कुस्तुंबुरूणि जातिः ॥ अपरस्पराः क्रिया
सातत्ये ॥ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ आस्पदं प्रतिष्ठायां
॥ आश्चर्यमनित्ये ॥ वर्चस्केऽवस्करः ॥ अपस्करो रथांगं ॥ विष्कि
रः शकुनिर्विकिरो वा ॥ ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्रे ॥ प्रतिष्कश
श्च कशेः ॥ प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी ॥ मस्करमस्करिणौ वेणु
परिव्राजकयोः ॥ कास्तीराजस्तुंदे नगरे ॥ कारस्करो वृक्षः ॥८२॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायां॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जम्॥ कर्षात्व
तो घञोऽन्त उदात्तः॥ उञ्छादीनां च॥ ८॥ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलो
पः॥ धातोः॥ चितः॥ तद्धितस्य॥ कितः॥ तिसृभ्यो जसः॥ चतुरः
शसि॥ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः॥ अन्तोदात्तादुत्तर
पदादन्यतरस्यामनित्यसमासे॥ अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्था
ने॥ ऊडिदं पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः॥ अष्टनो दीर्घात्॥ शतुरनुमो

८३

८३

नद्यजादी॥उदात्तयणोहल्पूर्वात्॥नोङ्धात्वोः॥ह्रस्वनुड्भ्यांमतु
प्॥नामन्यतरस्यां॥ङ्याश्छंदसिबहुलं॥षट्त्रिचतुर्भ्योहलादि
ः॥झल्युपोत्तमं॥॥विभाषाभाषायां॥नगोश्वन्साववर्णराड
ङ्क्रुङ्कृद्भ्यः॥दिवोझल्॥नॄचान्यतरस्यां॥तित्स्वरितं॥ता
स्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम
ह्न्विङोः॥आदिःसिचोन्यतरस्यां॥स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि॥

॥८३॥

अभ्यस्तानामादिः॥ अनुदात्ते च॥ सर्वस्य सुपि॥ भीह्रीभृहुमदजन
धनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति॥ लिति॥ आदिर्णमुल्यन्य
तरस्याम्॥ अचः कर्तृयकि॥ थलि च सेटीडंतो वा॥ ञ्नित्यादि
र्नित्यं॥ आमंत्रितस्य च॥ पथिमथोस्सर्वनामस्थाने॥ अंत
श्च तवै युगपत्॥ १०॥ क्षयो निवासे॥ जयः करणम्॥ वृषादी
नां च॥ संज्ञायामुपमानं॥ निष्ठा च द्व्यजनात्॥ शुष्कधृष्टौ॥

८४ आशितः कर्त्ता॥रिक्ते विभाषा॥जुष्टार्पिते च छंदसि॥नित्यं मंत्रे
॥युष्मदस्मदोर्ङसि॥उ.यि च॥यतो नाव॥ईउवंदवृषां सदुह्य
त्यतः॥विभाषा वेण्विंधानयोः॥त्यागरागहासकुहश्वठक्र
थानां॥उपोत्तमं रिति॥चड्यन्यतरस्यां॥मतोः पूर्वमात्संज्ञा
यां स्त्रियां॥अंतोवत्याः॥११॥ईवत्याः॥चौ॥समासस्य॥१२॥ए
का च श्वायोत्यपि च ये च ऋश्यज्याव कः सवर्णो ऽवपथा ॥८४

सिहिंसायामनुदात्तस्य विभाषा क्षयद्वेवत्यास्त्रीहि ॥ इति षष्ठा
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं ॥ तत्पुरु
षे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ वर्णो
वर्णेष्वनेते ॥ गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ दायाद्यं दायादे ॥ प्रति
बंधि चिरकृच्छ्रयोः ॥ पदे पदेशे ॥ निवाते वातत्राणे ॥ शार
देनार्त्तवे ॥ अध्वर्युकषाययोर्जातौ ॥ सदृशप्रतिरूपयोः

८५

साहस्रये॥ द्विगौ प्रमाणो॥णं नव्य पण्यं वाणिजे॥ मात्रोपज्ञोपक्रम
छायेन पुंसके॥ सुखप्रिययोर्हितं॥ प्रीतौ च॥ स्वं स्वामिनि॥ प
त्यावैश्वर्ये॥ नम्र वा क्विहिधि षु॥ वासुवनं॥ १॥ स्त्रा रां काबा
धने दीयस्तु संभावने॥ प्रवैभृत प्रवै॥ सविधसनीडस
मर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये॥ विस्पष्टादीनि गुणवच
नेषु॥ अज्यावमकन्यापवस्तु भावेकर्मधारये॥ कुमारश्च ॥८५॥

85

आदिः प्रत्येनसि॥ पूर्गेष्वन्यतरस्यां॥ उगान्तकालकपालभगालश्रा
रावेषु द्विगो॥ बह्वन्यतरस्यां॥ दिष्टिवितस्त्योश्च॥ सप्तमीसिद्ध
शुष्कपक्वबंधेष्वकालात्॥ परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रा
वयवेषु॥ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहै
लिहिलरौरवप्रवृद्धेषु॥ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे॥ उष्टस्सादिवा
म्योः॥२॥ गोस्सादसादिसारथिषु॥ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वस
षु राजन्यबह्वचनद्वंद्वेध्यकवृष्णिषु संख्या आचार्योपसर्जनश्चांतेवासी कार्त्तकौजपादयश्च॥ ३

८६ तजरत्यस्त्रीलिङ्गस्रूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकंबलो
दासीभाराराणां च॥ चतुर्थी तदर्थै॥ अर्थै॥ क्ते च॥ कर्मधारयेनि
88 ष्ठा॥ अहीने द्वितीया॥ तृतीया कर्मणि॥ गतिरनंतरः॥ तादौ च
नितिकृत्यतौ॥ तवैचांतश्च युगपत्॥ अनिगंतोंचतौ व प्र
त्यये॥ न्यधी च॥ ईषदन्यतरस्यां॥ हिरण्यपरिमाणं धने
प्रथमोचिरोपसंपत्तौ॥ कतरकतमौ कर्मधारये॥ आर्यो ब्रा

॥८६॥

ह्मणकुमारयोः॥राजाच॥षष्ठीप्रत्येनसि॥३॥क्तेनित्यार्थे॥ग्रामः शि
ल्पिनि॥राजाचप्रशंसायां॥आदिरुदात्तः॥सप्तमीहारिणौध
र्म्येहरणे॥युक्तेच॥विभाषाध्यक्षे॥पापंचशिल्पिनि॥गोत्रांते
वासिमाणवब्राह्मणेषुक्षेपे॥अंगानिमैरेये॥भक्ताख्यास्तद
र्थेषु॥गोबिडालसिंहसैंधवेषूपमाने॥अकेजीविकार्थे॥प्राचां
क्रीडायां॥अणिनियुक्ते॥शिल्पिनिचाकृञः॥संज्ञायांच॥गोतं

८७ त्रियवं पालो॥रागि नि॥ उपमानं शब्दार्थ प्रकृतावेव॥ ७ ॥ पुक्कारोद्या
87 दयश्च दीर्घकारेशानुषमाष्ट्र वटं जे॥ अंत्याम्र्वं बङ्कुच:॥ग्रामे
निवसंत:॥ घोषादिषु च॥ छात्र्यादय: शालायां॥ प्रस्थे वह्
मकर्च्यादीनां॥ मालादीनां च॥ अमहन्नवन्नगरेनुदीचां॥
अमैं चावर्सां द्यच॥ च॥ नम्र ताधिक संजीवसङ्कस्मकं
जलं॥ अंते:॥ सर्वे गुहा कास्न्यौ॥ संज्ञायां गिरि निकायमयो:॥

कुमार्यांवयसि॥ उदकेकेवले॥ द्विगौक्रतौ॥ नौ॥ सभायांनपुंस
के॥ पुरेप्राचां॥ अरिष्टगौडपूर्वेच॥ ५॥ नहास्तिनफलककमार्दे
याः॥ कुसूलकूपकुंभशालंबिले॥ दिक्छब्दाग्रामजनपदा
ख्यानचानराटेषु॥ आचार्योपसर्जनश्चांतेवासिनि॥ उत्त
रपदवृद्धौसर्वंच॥ बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायां॥ उदराश्वेषुषु॥
क्षेपे॥ नदीबंधुनि॥ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यां॥ उत्तरपदा

८८ द्विः॥करणौ वरौ लक्षणात्र॥संज्ञौपम्ययो श्च॥कं ठ पृष्ठ ग्रीवा जंघं च
॥श्रृंगमवस्थायां च॥नञो जर मर मित्र मृता:॥सोर्मनसी अलो
मोष ... सी॥कृत्यादयश्च॥आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसि॥वीर वीर्यौ
च॥ कूल तीर तूल मूल शाला लाक्ष सममव्ययीभावे॥ कं समं
ध श्व पर्प पाप्यकौ ऽ गर्ह्यो यो॥चीरमुपमानं॥पललसूपशाकं मि
श्रे॥कूल सूद स्थल कर्षाः संज्ञायां॥अकर्मधारये राज्यं॥वर्ग्यादि
॥२ ... तत्पुरुषे ... कथा ... आदि ... ॥ चेल खट कटुक ... ॥८८॥

यश्च॥पुत्रः पुंभ्यः॥नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः॥चूर्णादीन्य
प्राणिषष्ठ्याः॥षट् च कांडादीनि॥कुंडं वनं॥प्रकृत्या भगालं॥शितेर्नि
त्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत्॥गतिकारकोपपदात्कृत्॥उभे वनस्प
त्यादिषु युगपत्॥देवताद्वंद्वे च॥नोत्तरपदेनुदात्तादावपृथि
वीरुद्रपूषमंथिषु॥अंतः॥थाथघञ्क्ताजबित्रकाणां॥सूपमा
नात्क्तः॥संज्ञायामनाचितादीनां॥प्रवृद्धादीनां च॥कारकाद्दत्तश्रुत

८९ योरेवाशिषि॥इत्थंभूतेन कृतमिति च॥अनो भावकर्मवचनः॥
मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः॥सप्तम्याः
पुण्यं॥ऊनार्थकलहं तृतीयायाः॥मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ॥न
ञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः॥ययतोश्चा
तदर्थे॥अच्कावशक्तौ॥आक्रोशे च॥संज्ञायां॥कृत्योकेष्णुच्चा
र्वादयश्च॥८॥विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु॥बहुव्रीहाविदमे ॥८९॥

89

तत्तद्ध्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणनो ॥ संख्यायास्तनः ॥ विभाषा
छंदसि ॥ संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ व्यवायिनोंतरं ॥ सुखंखांगं ॥ नाव्य
यदिक्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ निष्ठोपमानादन्य
तरस्यां ॥ जातिकालसुखादिभ्योनाछादनात्कोकृतमितप्रति
पन्नाः ॥ वाजाते ॥ नञ्सुभ्यां ॥ कपिपूर्वं ॥ ह्रस्वांतेत्यात्पूर्वं ॥ बहोर्न
ञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ नगुणादयो ॥ व्ययवाः ॥ उपसर्गात्स्वांगंध्रु

८० वमपर्शु॥ वनं समासे॥ अंतः॥ अंतश्च॥ ८॥ न निविभ्यां॥ परेरभितो
भाविमंडलं॥ प्रादस्वांगं संज्ञायां॥ निरुदकादीनि च॥ अभेर्मुखं॥ अ
70 पाच्च॥ स्फिगपूतवीणांजोध्वकुक्षिसीरनामनाम च॥ अधेरुप
रिस्थं॥ अनोरप्रधानकनीयसी॥ पुरुषश्चान्वादिष्टः॥ अतेर
कृत्पदे॥ नेरनिधाने॥ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे॥ उपाद्व्यजजिन
मगौरादयः॥ सोरवक्षेपणे॥ विभाषोत्पुच्छे॥ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु ॥८०॥

बहुव्रीहौ॥सक्थ्यचाक्रांतात्॥परादिश्छंदसि बहुलम्॥३४ बहुव्रीहावा
शंकागोस्साहक्ते नित्यार्थे युक्तानहान्तिकुलतीरदेवतावि भाषान
निष्येकोनविंशतिः॥इतिषष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥अलुगुत्तरे
पदे॥पंचम्याः स्तोकादिभ्यः॥उंजः सहोमस्तमसस्तृतीयायाः॥मन
सः संज्ञायां॥आज्ञायिनि च॥आत्मनश्च पूरणे॥वैयाकरणाख्या
यां चतुर्थ्याः॥परस्य च॥हलदंतात्सप्तम्याः संज्ञायां॥कारनाम्नि च

२७१ प्राचां हलादौ ॥ मध्याद्गुरौ ॥ अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे ॥ बंधे च

विभाषा ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलं ॥ प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ॥ विभा

षा वर्षक्षरशरवरात् ॥ घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ शयवासवा

91 सिष्वकालात् ॥ नेन्सिद्धबध्नातिषु च ॥ स्थे च भाषायां ॥ षष्ठ्या आ

क्रोशे ॥ पुत्रेऽन्यतरस्यां ॥ ऋतो विद्यायोनिसंबंधेभ्यः ॥ विभाषा

स्वसृपत्योः ॥ आनङृतो द्वन्द्वे ॥ देवताद्वन्द्वे च ॥ ईदग्नेः सोमवरुण ॥६।१२

यो: इद्वृद्धौ ॥ दिवोद्यावा ॥ दिवसश्च पृथिव्यां ॥ उषासोषस: ॥ मातरपितरा
वुदीचां ॥ पितरामातरा च छंदसि ॥ स्त्रिया: पुंवद्भाषितपुंस्कादनू
ङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी प्रियादिषु ॥ तसिलादिष्वाकृ
त्वसुच: ॥ क्यङ्मानिनोश्च ॥ न कोपधाया: ॥ संज्ञापूरण्योश्च ॥ वृद्धि
निमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ स्वांगाच्चेतोमानिनि ॥ जाते
श्च ॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ घरूपकल्पचेलड्ब्रुव

६५२ गोत्रमतहतेषुङ्योनेकाचोह्रस्वः॥नद्याःशेषस्यान्यतरस्यां॥उगित
श्च॥आन्महतःसमानाधिकरणजातीययोः॥द्व्यष्टनःसंख्याया
92 मबहुव्रीह्यशीत्योः॥त्रेस्त्रयः॥विभाषाचत्वारिंशत्प्रभृतौसर्वे
षां॥हृदयस्यहृल्लेखयदण्लासेषु॥वाशोकष्यञ्रोगेषु॥पादस्य
पदाज्यातिगोपहतेषु॥पद्यत्यतदर्थे॥हिमकाषिहतिषुच॥ऋ
चःशे॥वाघोषमिश्रशब्देषु॥उदकस्योदःसंज्ञायां॥पेषंवासवाह ॥६५२॥

नधिषुच॥एकहलादौपूरयितव्येन्यतरस्यां॥मंथौदनसक्तुबिंदुव
ज्रभारहारवीवधगाहेषुच॥३॥इकोह्रस्वोङ्योगालवस्य॥एकतद्धि
तेच॥ङ्यापोःसंज्ञाछंदसोर्बहुलं॥त्वेच॥इष्टकेषीकामालानांचि
ततूलभारिषु॥खित्यनव्ययस्य॥अरुर्द्विषदजंतस्यमुम्॥इच
एकाचोम्प्रत्ययवच्च॥वाचंयमपुरंदरौच॥कारेसत्यागदस्य॥
श्येनतिलस्यपातेञे॥रात्रेःकृतिविभाषा॥नलोपोनञः॥तस्मा

६३

93

न्नुट्वि ॥ नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्ष
त्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ नगोप्राणिष्वन्यत
रस्यां ॥ सहस्य संज्ञायां ॥ ग्रंथांताधिके च ॥ द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ४ ॥
अव्ययीभावे चाकाले ॥ वोपसर्जनस्य ॥ प्रकृत्याशिष्यगोवत्सह
लेषु ॥ समानस्य छंदस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ॥ ज्योतिर्जनपदरात्रि
नाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबंधुषु ॥ चरणे ब्रह्म

चारिणि॥ तीर्थे ये॥ विभाषोदरे॥ दृग्दृशवतुषु॥ आ सर्वनाम्नः॥ विष्वग्दे
वयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये॥ समः समि॥ तिरसस्तिर्यलोपे॥ सह
स्य सध्रिः॥ सधमादस्थयोश्छंदसि॥ द्व्यंतरुपसर्गेभ्योप ईत्॥ ऊदनो
र्देशे॥ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुको
तिकारकरागच्छेषु॥ अर्थे विभाषा॥ पा॥ कोः कत्तत्पुरुषेचि॥ रथवद
योश्च॥ तृणे च जातौ॥ का पथ्यक्षयोः॥ ईषदर्थे॥ विभाषा पुरुषे॥ कवं

९४ चोश्लो॥पथिचछेदसि॥पृषोदरादीनियथोपदिष्टं॥संख्याविसायपू
र्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यांङौ॥ढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोऽणः॥सहिवहो
94 रोदवर्णस्य॥साढ्यैसाढ्वासाढेतिनिगमे॥संहितायां॥कर्णेलक्षण
स्याविष्टाष्टपंचमणिभिन्नछिन्नछिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य॥नहिवृ
तिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ॥वनगिर्योःसंज्ञायांकोटर
का॰ किंशुलुकादीनां॥वले॥मतौबह्वचोनजिरादीनां॥शरादीनांच॥६॥

॥९४॥

इकोवहे पीलोः॥ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं॥ इकः काशे॥ दस्ति॥ अ
ष्टनः संज्ञायां॥ छंदसि च॥ चितेः कपि॥ विश्वस्य वसुराटोः॥ नरे संज्ञा
यां॥ मित्रे चर्षौ॥ मंत्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ॥ ओषधेश्च
विभक्तावप्रथमायां॥ ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां॥ इ
कः सुञि॥ द्व्यचोतस्तिङः॥ निपातस्य च॥ अन्येषामपि दृश्यते॥
॥ चौ॥ संप्रसारणस्य॥ ७॥ अलुकुषष्ठ्या जानेरिकोऽव्ययीभावे कोःक

१६५

95

द्विकोवहुहकोनविंशतिः॥ इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ अंगस्य
॥ हलः॥ नामि॥ नति सच तस्य॥ छंदस्युभयथा॥ नच॥ नोपधायाः॥ स
र्वनामस्थाने चासंबुद्धौ॥ वाषपूर्वस्य निगमे॥ सांतमहतः संयोग
स्य॥ अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां
॥ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ॥ सौ च॥ अत्वसंतस्य चाधातोः॥ अनुना
सिकस्य क्विझलोः क्ङिति॥ अज्झनगमां सनि॥ तनोतेर्विभाषा ॥१६५॥

क्रमश्चक्त्वि॥छ्वोःशूडनुनासिकेच॥ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च
॥राल्लोपः॥असिद्धवदत्राभात्॥श्नान्नलोपः॥अनिदितांहलउपधा
याःक्ङिति॥दंशसजस्वजांशपि॥रंजेश्च॥घञिचभावकरणयोः॥
स्यदोजवे॥अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः॥नांचेःपूजायां॥क्त्विस्कं
दिस्यन्दोः॥जान्तनशांविभाषा॥भंजेश्चचिणि॥शासइदङ्हलोः॥शा
हौ॥हन्तेर्जः॥अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलो

८५

पोऽञ्चि क्लिति ॥ वा ल्यपि ॥ न क्तिचि दीर्घश्च ॥ गमः क्वौ ॥ विड्वनोरनुनासिक
स्यात् ॥ जनसनखनां सञ्झलोः ॥ ये विभाषा ॥ तनोतेर्यकि ॥ सनः क्तिचि
लोपश्चास्यान्यतरस्यां ॥ आर्द्धधातुके ॥ भ्रस्जो रोपधयोरन्यतर
स्यां ॥ अतो लोपः ॥ यस्य हलः ॥ क्यस्य विभाषा ॥ णेरनिटि निष्ठायां सेटि
॥ जनिता मन्त्रे ॥ शमिता यज्ञे ॥ अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ॥ ल्यपि ल
घुपूर्वात् ॥ विभाषाऽऽपः ॥ युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ क्षियः ॥ निष्ठायामण्यद
र्थे ॥ वाक्रोशदैन्ययोः ॥ स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदे ॥ ५६ ॥

96

णोज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च दीङो युडचि क्ङिति॥ आतो लोप इटि
च॥ ईद्यति॥ घुमास्थागापाजहाति एर्लिङि॥ वान्यस्य संयोगादेः॥ न ल्य
पि॥ मयतेरिदन्यतरस्यां॥ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः॥ आडजादी
नां॥ छन्दस्यपि दृश्यते॥ न माङ्योगे॥ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि॥ इर
योरे॥ अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ॥ अभ्यासस्यासवर्णे॥
स्त्रियाः॥ वाम्शसोः॥८॥ इणो यण्॥ एरनेकाचोसंयोगपूर्वस्य॥

८७ ओः सुपि ॥ वर्षाभ्वश्च ॥ नभूसुधियोः ॥ छंदस्युभयथा ॥ हुश्नुवोः सार्वधा
तुके ॥ भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ऊदुपधाया गोहः ॥ दोषो णौ ॥ वा चित्तवि
97 रागे ॥ मितां ह्रस्वः ॥ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यां ॥ खचि ह्रस्वः ॥ ह्लादो
निष्ठायां ॥ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ॥ इस्मन्त्रन्क्विषु च ॥ गमहनजन
खनघसां लोपः क्ङित्यनङि ॥ तनिपत्योश्छंदसि ॥ घसिभसोर्हलि
च ॥ हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छंदसि ॥ अङितश्च ॥

गर्ष्ठे ७ ॥

चिण्लो लुक् ॥ अतो हेः ॥ उतश्च प्रत्ययाद् संयोगपूर्वात् ॥ लोपश्चास्यान्यत
रस्यां म्वोः ॥ नित्यं करोतेः ॥ ये च ॥ अतउत्सार्वधातुके ॥ श्नसोरल्लोपः ॥
श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ई हल्यघोः ॥ इद्दरिद्रस्य ॥ भियोऽन्यतरस्यां ॥ जहाते
श्च ॥ आ च हौ ॥ लोपो यि ॥ घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ अत एकहल्
मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ थलि च सेटि ॥ तॄफलभजत्रपश्च ॥ रा
धो हिंसायां ॥ वा जॄभ्रमुत्रसां ॥ फणां च सप्तानां ॥ न शसददवादि

९८ गुणानां॥ अर्वणस्त्रसावनञः॥ मघवा बहुलं॥ भस्य पादः पत्॥ वसोः सं
प्रसारणं॥ वाह ऊठ्॥ श्वयुवमघोनामतद्धिते॥ अल्लोपोनः॥ षपूर्वह
न्धृतराज्ञामणि॥ विभाषा ङिश्योः॥ न संयोगाद्वमंतात्॥ अचः॥ उ
द ईत्॥ आतो धातोः॥ ॥ मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मनः॥ विंशतेर्डिति॥ टे
ः॥ नस्तद्धिते॥ अह्नष्टखोरेव॥ ओर्गुणः॥ ढे लोपोकद्र्वाः॥ यस्येति च॥
सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः॥ हलस्तद्धितस्य॥ आप ॥ ९८ ॥

त्यस्य च तद्धिते नाति॥ क्यच्व्योश्च॥ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्॥ तुरिष्ठेमे
यस्सु॥ टेः॥ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च
गुणः॥ प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां
प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः॥ बहोर्लोपो भू च बहोः॥ इ
ष्ठस्य यिट् च॥ ज्यादादीयसः॥ र ऋतो हलादेर्लघोः॥ विभाषर्जोश्छं
दसि॥ प्रकृत्यैकाच्॥ इनण्यनपत्ये॥ गाथिविदथिकेशिगणिप

९९

णिनश्च ॥ संयोगादिश्च ॥ अन् ॥ ये चाभावकर्मणोः ॥ आत्माध्वानौ खे ॥ नम
पूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ ब्राह्मोऽजातौ ॥ कार्मस्ताच्छील्ये ॥ औक्षमनपत्ये ॥ दां
डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौ
णहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ ऋत्व्यवास्त्व्य
वास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसि ॥ ४ ॥ अंगस्य राज्ञो पोविन्दनोर्वा
को झो रणो झो रणो ढु सल्भ्यस्यलिचमंत्रे षुमेरेतः पंचदश ॥ इति ष

॥ ४५ ॥

ाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ समाप्तश्चाध्यायः ४ ॥ युवोरनाकौ ॥ आयनेयीनी
यियः फढखछघां प्रत्ययादीनां ॥ झोन्तः ॥ अदभ्यस्तात् ॥ आत्मनेपदेष्व
नतः ॥ शीङो रुट् ॥ वेत्ते र्विभाषा ॥ बहुलं छंदसि ॥ अतो भिस ऐस् ॥ बहुलं
छंदसि ॥ नेदमदसोरकोः ॥ टाङसिङसामिनात्स्याः ॥ ङेर्यः ॥ सर्वनाम्न
स्मै ॥ ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ जसः शी ॥ औङ
आपः ॥ नपुंसकाच्च ॥ जश्शसोः शिः ॥ १ ॥ अष्टाभ्य औश् ॥ षड्भ्यो लुक्
स्वमोर्नपुंसकात् ॥ अतोम् ॥ अद्ड्डतरादिभ्यः पंचभ्यः ॥ नेतराच्छंदसि ॥

१०० युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ प्रथमयोरम् ॥ शसोन ॥ भ्यसोभ्यम् ॥ पंचम्या
अत् ॥ एकवचनस्य च ॥ साम आकं ॥ त्वमावे कवचने ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ त्वाहौ सौ ॥ तुभ्यमह्यौ ङयि ॥ तवममौ ङसि ॥ योऽचि ॥ शेषे लोपः ॥
...

छंदसि ॥ स्वपां सुलुक्पूर्वसवर्णाछेयाडाड्यायाजालः ॥ अमो मश् ॥
॥ लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ध्वमो ध्वात् ॥ यजध्वैनमिति च ॥ तस्य
तात् ॥ तप्तनप्तनथनाश्च ॥ इदंतो मसि ॥ क्त्वो यक् ॥ इष्ट्वीनमिति च ॥ ॥ १०८ ॥

॥स्नात्व्यादयश्च॥ आज्जसेरसुक्॥ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्री
तौ क्यचि॥ आमि सर्वनाम्नः सुट्॥ त्रेस्त्रयः॥ ह्रस्वनद्यापो नुट्॥ षट्चतुर्भ्य
श्च॥ श्रीग्रामण्योश्छन्दसि॥ गोः पादान्ते॥ इदितो नुम्धातोः॥ शे मुचा
दीनाम्॥ मस्जिनशोर्झलि॥ रधिजभोरचि॥ नेट्यलिटि रधेः॥ रभे
रशब्लिटोः॥ लभेश्च॥ आङो यि॥ उपात्प्रशंसायाम्॥ उपसर्गात्खल्घ
ञोः॥ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्॥ विभाषा चिण्णमुलोः॥ उगिदचां सर्वना

मस्थाने धातोः ॥ युजेरसमासे ॥ नपुंसकस्य झलचः ॥ इकोचि विभक्तौ ॥ इत्ती
१०१ 101 यादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ॥ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनु
ङुदात्तः ॥ छंदस्यपि दृश्यते ॥ ई च द्विवचने ॥ नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ वा नपुंस
कस्य ॥ आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ७ ॥ शप्श्यनोर्नित्यं ॥ सावनडुहः ॥ दृक्स्ववस्व
तवसां छंदसि ॥ दिव औत् ॥ पथिमथ्यृभुक्षामात् ॥ इतोत्सर्वनाम
स्थाने ॥ थो न्थः ॥ भस्य टेर्लोपः ॥ पुंसोसुङ् ॥ गोतो णित् ॥ णलुत्तमो वा
॥ सख्युरसंबुद्धौ ॥ अनङ् सौ ॥ ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च ॥ तृज्वत्क्रो ॥१०१॥

ष्टुः ॥ स्त्रियां च ॥ विभाषान्तृतीयादिष्वचि ॥ चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ अम्संबु
द्धौ ॥ ऋतइद्धातोः ॥ ५ ॥ उपधायाश्च ॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ बहुलं छंदसि ॥ ध ॥ पुवो
रष्ठाभ्यो लोपो रधिजमोः राप्र्यनोरुपधायास्त्री ॥ ५ ॥ इति सप्तमाध्या
यस्य प्रथमः पादः ॥ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ अतो ल्रांतस्य ॥ वदव्र
जहलंतस्याचः ॥ नेटि ॥ ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदितां ॥ ऊर्णोते
र्विभाषा ॥ अतो हलादेर्लघोः ॥ नेड्वशि कृति ॥ तितुत्रतथसिसुसरक

१०२ सेषुच॥एकाचउपदेशेनुदात्तात्॥श्र्युकःकिति॥सनिग्रहगुहोश्च॥कृ
सृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवोलिटि॥श्वीदितोनिष्ठायां॥यस्यविभाषा॥आदि
102 तश्च॥विभाषाभावादिकर्मणोः॥क्षुब्धस्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफां ध्वांत३
टबाढानिमंथमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु॥धृषि
शसीवैयात्ये॥दृढःस्थूलबलयोः॥प्रभौपरिवृढः॥कृच्छ्रगहनयो
:कषः॥घुषिरविशब्दने॥अर्देःसंनिविभ्यः॥अभेश्चाविदूर्ये॥गोर

ध्ययने वृत्तं॥ वादांतशांतपूर्णदस्तस्पष्टछन्नज्ञप्ताः॥ रुष्यमत्वरसंघु रू १
षास्वनां॥ हृषेर्लोमसु॥ अपचितश्च॥ ह्रुह्वरेश्छंदसि॥ अपरिह्वृताश्च
॥ सोमे ह्वरितः॥ ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविश
स्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्वलितिक्ष
रितिक्षमितिवमित्यमितीति च॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेः॥ स्नुक्र
मोरनात्मनेपदनिमित्ते॥ ग्रहोलिटि दीर्घः॥ वृतो वा॥ न लिङि॥ सिचि

१०३ 103

च परस्मैपदेषु॥ २॥ इट् सनि वा॥ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु॥ ऋतश्च संयो
गादेः॥ स्वरति सूति सूयति धूञूदितो वा॥ रधादिभ्यश्च॥ निरः कुषः॥
इण्निष्ठायां॥ तीषसहलुभरुषरिषः॥ सनीवंतर्धभ्रस्जदंभुश्रिस्व
यूर्णुभरज्ञपिसनां॥ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः॥ पूङश्च॥ वसतिक्षुधोरि
ट्॥ अंचेः पूजायां॥ लुभो विमोहने॥ जॄव्रश्च्योः क्त्वि॥ उदितो वा॥ से सि
चि कृतचृतछृदतृदनृतः॥ गमेरिट् परस्मैपदेषु॥ न वृद्भ्यश्चतु

भ्यः॥ तासि च क्लृपः॥ अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं॥ उपदेशेत्वतः॥ ऋतो
भारद्वाजस्य॥ बभूथाततंथजगृभ्मववर्थेति निगमे॥ विभाषा सृजिदृशो
॥ इडत्यर्त्तिव्ययतीनां॥ वस्वेकाजाद्घसां॥ विभाषा गमहनविदविशां॥
सनिंससनिवांसं॥ ऋद्धनोः स्ये॥ अंजेः सिचि॥ स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैप
देषु॥ यमरमनमातां सक्च॥ स्मिपूङ्रंज्वशां सनि॥ किरश्च पंचभ्यः
॥ रुदादिभ्यः सार्वधातुके॥ ईशः से॥ ईडजनोर्ध्वे च॥ लिङः सलोपोनं

१०४ त्यस्य॥ अल्लोयेयः॥४॥ आतो ङितः॥ आने मुक्॥ ईदासः॥ अष्टन आ विभक्तौ
104 ॥ रायो हलि॥ युष्मदस्मदोरनादेशे॥ द्वितीयायां च॥ प्रथमायाश्च द्विवच
ने भाषायां॥ यो चि॥ शेषे लोपः॥ मर्यैपेतस्य॥ युवावौ द्विवचने॥ यूयवयौ
जसि॥ त्वाहौ सौ॥ तुभ्यमह्यौ ङयि॥ तवममौ ङसि॥ त्वमावेकवचने॥
प्रत्ययोत्तरपदयोश्च॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ॥ अचि र ऋतः॥
॥५॥ जराया जरसन्यतरस्यां॥ त्यदादीनामः॥ किमः कः॥ कु तिहोः॥ क्वाति॥ ॥१०४॥

तदोः सः साववनंत्ययोः ॥ अदस औ सुलोपश्च ॥ ८ ॥ दमोमः ॥ दश्चायः सौ ॥
दोश्पुंसि ॥ अनाप्यकः ॥ हलिलोपः ॥ मृजेर्वृद्धिः ॥ अचोञ्णिति ॥ अतउप
धायाः ॥ तद्धितेष्वचामादेः ॥ किति च ॥ ९ ॥ सिचिपरमा विद्‌सन्यच आतो
जरायाः श्रष्टादश्चाः ॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ दिविकाशिं
शपादित्यवाडुदीर्घसत्त्रश्रेयसामात् ॥ केकयमित्रयुप्रलयानांयादे
रियः ॥ नय्वाभ्यांपदांताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ द्वारादीनांच ॥ न्यग्रोध

१०५
स्य च केवलस्य॥ न कर्मव्यतिहारे॥ स्वागतादीनां च॥ श्वादेरिञि॥ पदांतस्यान्यतरस्यां॥ उत्तरपदस्य॥ अवयवादृतोः॥ सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य
दिशोमद्राणां॥ प्राचां ग्रामनगराणां॥ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य
चावर्षस्याभविष्यति॥ परिमाणांतस्यासंज्ञाशाणयोः॥ जे प्रोष्ठपदां
नां॥ हृद्भगसिंध्वंते पूर्वपदस्य च॥ अनुशतिकादीनां च॥ देवताद्वं
द्वे च॥ नेन्द्रस्य परस्य॥ दीर्घाच्च वरुणस्य॥ प्राचां नगरांते॥ जंगलधेनुव
॥१०५॥

लजांतस्य विभाषितमुत्तरं ॥ अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ नातः परस्य

॥ प्रवाहणस्य ढे ॥ तत्प्रत्ययस्य च ॥ नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपु

णानां ॥ यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ हनस्तोचिण्णलोः ॥ आतो यु

क्चिण्कृतोः ॥ नोदात्तोपदेशस्य मांतस्यानाचमेः ॥ जनिवध्योश्च ॥

अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ ॥ शाछासाह्वाव्यावेपां युक् ॥

वो विधूनने जुक् ॥ लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ मि

योहेतुभयेषुक॥स्फायोवः॥शदेरगतौतः॥रुहःपोन्यतरस्यां॥प्रत्यय
स्थात्कात्पूर्वस्यातइदाप्यसुपः॥नयासयोः॥उदीचामातःस्थानेयक
पूर्वायाः॥भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानञ्पूर्वाणामपि॥अभाषितपुंस्काच्च
॥आदाचार्याणां॥ठस्येकः॥इसुसुक्तान्तात्कः॥चजोःकुघिण्ण्यतोः॥न्यंक्वा
दीनांच॥होहन्तेर्ञ्णिन्नेषु॥अभ्यासाच्च॥हेरचङि॥सन्लिटोर्जेः॥विभा
षाचेः॥नक्वादेः॥अजिव्रज्योश्च॥भुजन्युब्जौपाण्युपतापयोः॥प्र

याजानुयाजौयज्ञांगे॥वंचेर्गतौ॥ओकउचःके॥ण्यआवश्यके॥यजयाज
रुचप्रवचर्चश्च॥वचोशब्दसंज्ञायां॥प्रयोज्यनियोज्यौशक्यार्थे॥भोज्यं
भक्ष्ये॥घोर्लोपोलेटिवा॥ओतश्यनि॥क्ससस्याचि॥लुग्वादुहलिहगुह दिह३
मात्मनेपदेदंत्ये॥शमामष्टानांदीर्घःश्यनि॥ष्ठिवुक्लमुचमांशिति॥
क्रमःपरस्मैपदेषु॥इषुगमियमांछः॥पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्ति
सर्त्तिशदसदांपिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्छधौशीयसीदाः॥

१०७

107

ज्ञाजनोर्जा॥ प्वादीनां ह्रस्वः॥ ८ मीनातेर्निगमे॥ मिदेर्गुणः॥ जुसि च॥ सार्वधातु
कार्द्धधातुकयोः॥ जाग्रोविचिण्णल्ङित्सु॥ पुगंतलघूपधस्य च॥ नाभ्यस्त
स्याचि पिति सार्वधातुके॥ भूसुवोस्तिङि॥ उतो वृद्धिर्लुकि हलि॥ ऊर्णो
तेर्विभाषा॥ गुणोपृक्ते॥ तृणह इम्॥ ब्रुव ईट्॥ यङो वा॥ तुरुस्तुशम्यमः
सार्वधातुके॥ अस्तिसिचोपृक्ते॥ बहुलं छंदसि॥ रुदश्च पंचभ्यः॥ अड्
गार्ग्यगालवयोः॥ अदः सर्वेषां॥ प अतो दीर्घो यञि॥ सुपि च॥ बहुवचने

१०७॥

नेझल्येत्॥ ओसि च॥ आङि चापः॥ संबुद्धौ च॥ अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः॥ ह्रस्वस्य गुणः
॥ जसि च॥ ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः॥ घेर्ङिति॥ आण्नद्याः॥ याडापः॥ सर्व
नाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च॥ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यां॥ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः॥ इ
दुद्भ्यां॥ औत्॥ अच्च घेः॥ आङो नास्त्रियां॥ द देविकादेवतास्फायोधुजमी
नातेरतो दीर्घो विज्ञाति॥ इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ णौ चङ्यु
पधाया ह्रस्वः॥ नाग्लोपिशास्वृदितां॥ भ्राजभासभाषदीपजीवमील

पीडामन्यतरस्यां॥ लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य॥ तिष्ठतेरित्॥ जिघ्रतेर्वा॥
१०८ उर्ऋत्॥ नित्यं छन्दसि॥ द्यतेर्दिगि लिटि॥ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः॥ ऋ
108 च्छत्यॄतां॥ शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा॥ केऽणः॥ न कपि॥ आपोऽन्यतरस्यां॥ ऋदृशो
ऽङि गुणः॥ अस्यतेस्थुक्॥ श्वयतेरः॥ पतः पुम्॥ वच उम्॥२॥ शीङः सार्व
धातुके गुणः॥ अयङ् यि क्ङिति॥ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः॥ एतेर्लिङि॥ अ
कृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः॥ च्वौ च॥ रीङ् ऋतः॥ रिङ् शयग्लिङ्क्षु॥ गुणोऽर्त्ति
संयोगाद्योः॥ यङि च॥ ई घ्राध्मोः॥ अस्य च्वौ॥ क्यचि च॥ अशनायोदन्य ॥१०८॥

धनायाबुभुक्षापिपासागर्धेषु॥नछंदस्यपुत्रस्य॥दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृष
ण्यतिरिषण्यति॥अश्वाघस्यात्॥देवसुम्नयोर्यजुषिकाठके॥कव्यध्व
रपृतनस्यर्चिलोपः॥द्यतिस्यतिमास्थामित्तिकिति॥२॥शाच्छोरन्यतर
स्यां॥दधातेर्हिः॥जहातेश्चक्त्वि॥विभाषाछंदसि॥सुधितवसुधितनेम
धितधिष्वधिषीयच॥दोदद्घोः॥अचउपसर्गात्तः॥अपोभि॥संस्यार्द्धधा
तुके॥तासस्त्योर्लोपः॥रिच॥हएति॥यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः॥सनिमीमा

१०९ घुरमलमशाकपतपदामचरस्र॥भ्राज्रुष्टधामीत्॥दमईश्रमुचोकर्मक
स्यगुणो वा॥अत्र लोपोभ्यासस्य॥क्त्वा॥इत्रादिःशेषः॥उ॥हार्पूर्वोः खयः
॥कुहोश्चुः॥नकवतेयङि॥कृषेश्छंदसि॥दाधर्त्तिदर्धर्त्तिदर्धर्षिबो
109 भूतुतेतिक्तेलुर्व्यापनीफणसंसनिष्यदलकरिक्रलकनिक्रंदद्भरि
भ्रद्विध्वलोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतंवरीमृजन्ममृज्यागनी व
गंतीतिच॥उरत्॥द्युतिस्वाप्योःसंप्रसारणं॥व्यथोलिटि॥दीर्घइणः ॥१०९॥

कित॥ अत आदेः॥ नस्मान्नुड्द्विहलः॥ अश्नोतेश्च॥ भवतेरः॥ ससूवेति नि
गमे॥ निजां त्रयाणां गुणः श्लौ॥ भृञामित्॥ अर्तिपिपर्त्योश्च॥ बहुलंछंद
सि॥ सन्यतः॥ ओः पुयण्ज्यपरे॥ ८० स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लुवती
च्यवतीनां वा॥ गुणो यङ्लुको॥ दीर्घो कितः॥ नीग्वंचुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुक
सपतपदस्कंदां॥ नुगतोनुनासिकांतस्य॥ जपजभदहदशभंजप
शां च॥ चरफलोश्च॥ उत्परस्यातः॥ ति च॥ रीगृदुपधस्य च॥ रुग्रिकौ

११० 110

चलुकि॥ ऋतश्च॥ सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे॥ दीर्घो लघोः॥ अत्स्मृदृत्व
रप्रथम्रदस्तृस्पशां॥ विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः॥ ई च गणः॥ ५॥ गोशीङः शाच
ःशा पूर्वोः स्यावतिसस्तदश॥ इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ समा
प्तश्चाध्यायः॥ सर्वस्य द्वे॥ तस्य परमाम्रेडितं॥ अनुदात्तं च॥ नित्यवीप्स
योः॥ परेर्वर्जने॥ प्रसमुपोदः पादपूरणे॥ उपर्यध्यधसः सामीप्ये॥
वाक्यादेरामंत्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु॥ एकं बहु

॥११०॥

श्रीह्रिवत्॥ आबाधे च॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु॥ प्रकारे गुणवचनस्य॥ अकृ
छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्यां॥ यथास्वे यथायथं॥ द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचन
व्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु॥ पदस्य॥ पदात्॥ अनुदात्तं सर्व
मपादादौ॥ आमंत्रितस्य च॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वां
नावौ॥ १ बहुवचनस्य वस्नसौ॥ तेमयावेकवचनस्य॥ त्वामौ द्वितीया
याः॥ न चवाहाहैवयुक्ते॥ पश्यार्थैश्चानालोचने॥ सपूर्वायाः प्रथमाया
विभाषा॥ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः॥ तिङ्ङतिङः॥ न लुट्॥ निपा

१११ तौर्यघ दिह तकु विन्ने चेश्चे एक द्विघ ग युक्तैः॥ नह प्रत्यारंभो॥ सत्पैप्रश्नो॥ अंगा
प्रालि लोम्ये॥ हि च॥ छंद स्यने कमपि सा कोक्षां॥ यावद्यथाभ्यां॥ पूजा यां ना
नंतरं॥ उपसर्गे व्यवेते च॥ अनुपसर्ग पप्र्य ता है: पूजा यां॥ अहो च॥ २॥ शेषे
विभाषा॥ पुरापरीप्सायां॥ नन्वित्यनुज्ञैषणायां॥ किं क्रियाप्रश्नेनुपस
र्गमप्रतिषिद्धम्॥ लोपे विभाषा॥ एत्यर्थे लोटा लृडन्न चेत्कारकं सर्वान्यत् के
॥ लोट् च विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमं॥ हंत च॥ आम एकांतरमामंत्रि

॥१११॥

तमनंतिके॥यद्धितुपरंछंदसि॥चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडि
तेष्वगतेः॥चादिषुच॥चवायोगेप्रथमा॥हेतिक्षियायां॥३ अहेतिवि
नियोगेच॥चाहलोपएवेत्यवधारणं॥चादिलोपेविभाषा॥वैवावे
तिचछंदसि॥एकान्याभ्यांसमर्थाभ्यां॥यद्वृत्तान्नित्यं॥पूजनात्पूजि
तमनुदात्तंकाष्ठादिभ्यः॥सगतिरपितिङ्॥कुत्सनेचसुप्यगोत्रादौ
॥गतिर्गतौ॥तिङिचोदात्तवति॥आमंत्रितंपूर्वमविद्यमानवत्॥

११२। नामंत्रितेसमानाधिकरणेसामान्यवचनं॥विभाषितंविशेषवचनेब
हुवचम्॥सर्वस्यबहुवचनस्यशेषेहेतिचतुर्दश॥इत्यष्टमाध्याय
अधिकारोयं स्यप्रथमःपादः॥पूर्वत्रासिद्धं॥नलोपःसुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषुकृ
112 ति॥नमुने॥उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्य॥एकादेशउ
दात्तेनोदात्तः॥स्वरितोवानुदात्तेपदादौ॥नलोपःप्रातिपदिकान्तस्य
॥नङिसंबुद्ध्योः॥मादुपधायाश्चमतोर्वोयवादिभ्यः॥झयः॥संज्ञाया

॥११२॥

मः ।। आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ।। उदन्वानुदधौ च
।। राजन्वान्सौराज्ये ।। छंदसीरः ।। अनो नुट् ।। नाद्घस्य ।। कृपो रो लः ।। उपसर्गस्या
यतौ ।। ग्रो यङि ।। १ ।। अचि विभाषा ।। परेश्च घांकयोः ।। संयोगांतस्य लोपः ।।
रात्सस्य ।। चिचा ।। झलो झलि ।। ह्रस्वादंगात् ।। इट ईटि ।। स्कोः संयोगाद्यो
रंते च ।। चोः कुः ।। हो ढः ।। दादेर्धातोर्घः ।। वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहां ।। नहो धः ।।
आहस्थः ।। व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ।। एका

११३ चोबशो भष्झषंतस्य स्ध्वोः॥ दधस्तथोश्च॥ झलां जशोंते॥ झषस्तथोर्धो
धः॥ षढोः कः सि॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः॥ संयोगादेरातो
धातोर्यण्वतः॥ ल्वादिभ्यः॥ ओदितश्च॥ क्षियो दीर्घात्॥ श्योस्पर्शे॥ अ
113 चोनपादाने॥ दिवोविजिगीषायां॥ निर्वाणोवाते॥ शुषः कः॥ पचो वः॥ क्षायो
मः॥ प्रस्त्योन्यतरस्यां॥ अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः॥ नुदवि
दोन्दत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्यां॥ न ध्याख्यापॄमूर्छिमदां॥ वित्तो भोग ॥११३॥

प्रत्ययपयोः॥ भित्तं शकलम्॥ ऋणमाधमर्ण्ये॥ नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतू
र्तसूर्तगूर्त्तानि छंदसि॥ क्विन्प्रत्ययस्य कुः॥ नशेर्वा॥ मो नो धातोः॥ म्वोश्च
॥ ससजुषो रुः॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च॥ अहन्॥ रोऽसुपि॥ अम्न
रूधरवरित्युभयथा छंदसि॥ भुवश्च महाव्याहृतेः॥ वसुस्रंसुध्वं
स्वनडुहां दः॥ तिप्यनस्तेः॥ सिपि धातो रुर्वा॥ दश्च॥ वोरुपधाया दी
र्घ इकः॥ हलि च॥ उपधायां च॥ न भकुर्छुरां॥ अदसोसेर्दादु दो मः॥४॥

११८ एत ईद्बहुवचने॥वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः॥प्रत्यभिवादेऽशूद्रे॥दूराद्धूते च॥
115 हैहेप्रयोगे हैहयोः॥गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचां॥ओमभ्या
दाने॥ये यज्ञकर्मणि॥प्रणवष्टेः॥याज्यान्तः॥ब्रूहि प्रेष्य श्रौषड्वौषडाव
हानामादेः॥अग्नीत्प्रेषणे परस्य च॥विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः॥नि
गृह्यानुयोगे च॥आम्रेडितं भर्त्सने॥अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षं॥विचार्य
माणानां॥पूर्वं तु भाषायां॥प्रतिश्रवणे च॥अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपू ॥११८॥

जितयोः॥प॥चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने॥उपरि स्विदासीदिति च॥स्व
रितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु॥क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकां
क्षं॥अनंत्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः॥प्लुतावैच इदुतौ॥एचोऽप्रगृह्यस्या
दूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ॥तयोर्य्वचि संहितायां॥ध॥पूर्वत्रा
चिषठोनर्सते न रेश्विदित्पष्टो॥इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥म
तुवसो रुः संबुद्धौ छंदसि॥अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा॥आतोऽटि

११५ नित्यं॥अनुनासिकात्परोनुस्वारः॥समः सुटि॥पुमः खय्यम्परे॥नश्छ-
व्यप्रशान्॥उभयथर्क्षु॥दीर्घादटि समानपादे॥न्हन्पे॥स्वतवान्पायौ॥
॥कानाम्रेडिते॥ढो ढे लोपः॥रो रि॥खरवसानयोर्विसर्जनीयः॥रोः
115 सुपि॥भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि॥व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाक-
टायनस्य॥लोपः शाकल्यस्य॥ओतो गार्ग्यस्य॥उञि च पदे॥हलि
सर्वेषां॥मोनुस्वारः॥नश्चापदान्तस्य झलि॥मोराजि समः क्वौ॥हेमपरे

प

वा नपरे नः॥ ह्नो ः कुकुच्छरि॥ उः सि धुड्ढान स्य॥ शितु अ॥ उः मोदू स्वादच्चिउ
त्तु शत् नित्यं प्स॥ पयउ औ वो वा॥ विसर्जनीयस्य सः॥ शार्परे विसर्जनीयः॥ वा
श॥ शि॥ कुप्वोः कः पौ च॥ सोपदादौ॥ इ णः षः॥ नमस्पुरसोर्गत्योः॥ २५॥ इदुदुप
देधस्य चाप्रत्ययस्य॥ तिरसोन्यतरस्याम्॥ द्वित्रिश्चतुरितिकृत्वोर्थे॥
इसुसोः सामर्थ्ये॥ नित्यं समासेनुत्तरपदस्थस्य॥ अतः कृकमिकंसकु
भ पात्र कुशाकर्णीष्वनव्ययस्य॥ अधः शिरसी पदे॥ कस्कादिषु च॥

११८
116

॥छंदसि वा प्राम्रेडितयोः॥कः करत्करति कृधि कृतेष्वनदितेः॥पंचम्याः
परावध्यर्थे॥पातौ च बहुलं॥षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषे
षु॥इडाया वा॥अपदांतस्य मूर्द्धन्यः॥सहेः साडः सः॥इ एकोः॥नुम्विसर्जनी
यशर्व्यवायेपि॥आदेशप्रत्यययोः॥शासिवसिघसीनां च॥उ॥स्तौति
ण्योरेव षण्यभ्यासात्॥सः स्विदिस्वदिसहीनां च॥प्राक्सितादड्व्यवा
येपि॥स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य॥उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यति

स्रोति स्तोभति स्तोभते। नयसेधसिचसञ्जस्वञ्जां सदिरप्रतेः। उपसर्गात्सु

लंबनाचिद्वृर्मयोः। वेश्च स्वनो भोजने। परिनिविभ्यः सेवसितसय

सिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जां। सिवादीनां वाड्यवायेपि। अनुविपर्यभि

निभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु। वेः स्कन्देरनिष्ठायां। परेश्च। परिस्कन्दः प्रा

च्यभरतेषु। स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः। वेः स्कभ्नातेर्नित्यं। इणः

षीध्वंलुङ्लिटांधोङ्गात्। विभाषेटः। समासेङ्गुलेः सङ्गः। भीरोः स्थान

११७

117

श्॥अग्नेस्तुत्स्तोमसोमाः॥ज्योतिरायुषस्तोमः॥मातृपितृभ्यांस्वसा॥मा
तुःपितुर्भ्यामन्यतरस्यां॥अभिनिसस्तनःशब्दसंज्ञायां॥उपसर्गेप्रा
दुर्भ्यामस्तिर्यच्परः॥सुविनिर्दुर्भ्यःसुपिसूतिसमाः॥निनदीभ्यांस्ना
तेःकौशले॥सूत्रंप्रतिष्णातं॥कपिष्ठलोगोत्रे॥प्रष्ठोग्रगामिनि॥वृक्षा
सनयोर्विष्टरः॥छन्दोनाम्निच॥गवियुधिभ्यांस्थिरः॥विकुशमि
परिभ्यःस्थलं॥अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशंकङ्गुमञ्जि

॥११७॥

पुंजिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यःस्थः॥सुषामादिषुच॥रजिसंज्ञायामगात्
॥नक्षत्राद्वा॥पाक॥स्वाञ्चादौनञ्छिते॥भिसस्तपनावनासेवने॥पुष्म
न्नत्तनस्तुषेनःपाद॥यजुष्यकेषां॥स्तुनस्तोमयोश्छंदसि॥प्रवेपदे
त्॥सुजः॥सनोतेरनः॥सहेःपृतनर्त्ताभ्यांच॥नरपरसृपिसृजिस्व
हिसवनादीनां॥सात्पदाद्योः॥सिचोयङि॥सेधतेर्गतौ॥प्रतिस्तब्ध
निस्तब्धौच॥सोढः॥स्तंभुसिवुसहांचङि॥सुनोतेःस्यसनोः॥सदिस्व

११८।
118

ज्योः परस्य लिटि॥ निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छंदसि॥ समनुवसोरुजि चेदु
दुपधस्य स्तोति ल्योर्भीरो ङ्के स्यात्तादावेकोनविंशतिः॥ अष्टमाध्या
यस्य तृतीयः पादः॥ रषाभ्यां नो णः समानपदे॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्य
वायेपि॥ पूर्वपदात्संज्ञायामगः॥ वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारि
काकोटराग्रेभ्यः॥ प्रनिरंतःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयू
क्षाभ्योऽसंज्ञायामपि॥ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः॥ अह्नोऽदंतात्॥ ॥११८॥

वाहनमाहितात्॥पानंदेशे॥वाभावकरणयोः॥प्रातिपदिकान्तनुम्विभ
२१ क्तिषु च॥एकाजुत्तरपदे णः॥कुमति च॥उपसर्गादसमासेपि णोपदे
शस्य॥हिनुमीना॥आनि लोट्॥नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तिया
तिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च॥शे
षे विभाषाकखादावषान्तउपदेशे॥अनितेः॥अन्तः॥उभौ साभ्या
स्य॥हन्तेरत्पूर्वस्य॥वमोर्वा॥अन्तरदेशे॥अयनं च॥छन्दस्यृदवग्रह
रात्॥नभ्रधातुस्तोरुक्षुभ्नः॥उपसर्गाद्बहुलं॥कृत्यचः॥णेर्विभाषा॥हे

चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादे ५

११८ लश्चेजुपधात्॥ इजादेः॥ सनुमः॥ वा निंसनिक्षनिंदां॥ न भाभूपूकमिगमि

119 प्यायीवेपां॥ षात्पदांतात्॥ नशेः षांतस्य॥ पदांतस्य॥ पदव्यवायेपि॥ क्षु

भ्नादिषु च॥ स्तोः श्चुना श्चुः॥ ष्टुना ष्टुः॥ न पदांताट्टोरनां॥ तोः षि॥ शात्॥

यरोनुनासिकेनुनासिको वा॥ अचो रहाभ्यां द्वे॥ अनचि च॥ नादिन्या

क्रोशे पुत्रस्य॥ शरोचि॥ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य॥ सर्वत्र शाक

ल्यस्य॥ दीर्घादाचार्याणां॥ झलां जश् झशि॥ अभ्यासे चर्च॥ खरि च॥

वावसाने॥ अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः॥ अनुस्वारस्य ययि परसव

॥११स्थि॥

शोः॥वा पदांतस्य॥तोर्लि॥उउदः स्थास्तंभोः पूर्वस्य॥झयोहोन्यतरस्यां॥शश्छो
टि॥हलोयमांयमिलोपः॥झरोझरिसवर्णे॥उदात्तादनुदात्तस्यस्वरितः॥
नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानां॥अअइति॥८॥रषाभ्यामु
मोष्टुनोदःस्थाष्टौ॥इत्यष्टमाध्यायस्यचतुर्थःपादः४॥समाप्तश्चाध्यायः८॥
॥श्रीः संवत् १८४२ माघशुक्ले १५ चंद्रे लिखितमीदं यासर्वात्मात्मजया
।देवनंदनस्तनुजानाया।विजयनंदनभ्रातृव्यया।करुणानंदनभ्रातृव्यया
।रवीनंदनतनुजया।दुर्लभनंदनेनभ्रातृव्यया।गोपालनंदनशुभं॥श्री॥

वंचिः श्री माथुरीणां मनक जनपदः स्थायिनीनां कयाश्चैदतेगै
डंगनानांस्त जलितजघने चोत्कलः पृयसिनां ॥ तैलंगीनां
तंबेसघनच्यन रुचो केरलिकेशपाशे कार्णाटिनां कपोले वसति
रतिपतिर्गुर्जरिणां कुचेषु ॥ ॥) [illegible]

[illegible]

१२००